

НОВЫЯ ШТРЫХІ ДА ХАРАКТАРЫСТЫКІ ЖЫЦЦЯ І ДЗЕЙНАСЦІ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ

ЯЎГЕНІЙ НЕМИРОЎСКІ (Масква)

ЗВОДНЫ КАТАЛОГ ВЫДАНИЯЎ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ

1996 г. выдавецтва Валянціна Кёрнера ў Бадэн-Бадэне выдае складзены аўтарам гэтых радкоў “Зводны каталог старадрукаў кірылаўскага шрыфту”. Першая серыя выдання, якая ахоплівае перыяд 1491–1550 гг., разлічана на восем тамоў. Да 1 ліпеня выйшлі два першыя тамы, дзе апісаны выданні друкарняў Швайпольга Фіёля (Кракаў), Макарыя і Джурджа Црноевіча (Цэцінне), Макарыя (Тырговішта), Джорджо Русконі¹. У 3-м томе, які павінен выйсці ў свет у 1997 г., будуць апісаны выданні пражскай друкарні Францыска Скарыны. У цяперашні момант ужо падрыхтаваны рукапіс 4-га тома з апісаннем выданняў першай венецыянскай друкарні Бажыдара Вукавіча і друкарні ў Горжэдзе і 5-га тома з апісаннем выданняў віленскай друкарні Францыска Скарыны.

У параўнанні з раней выдадзенымі каталогамі і апісаннямі старадрукаў кірылаўскага шрыфту наш каталог мае наступныя асаблівасці:

1. У каталогу з максімальнай паўнатай апісаны склад выданняў. Поўныя назвы раздзелаў і рубрык падаюцца (пачынаючы з 3-га тома) у арыгінальнай кірылаўскай транскрыпцыі з адсылакамі да парадкавых нумароў аркушаў.

2. У каталогу даецца падрабязнае апісанне ўсіх вядомых аўтару захаваўшыхся экзэмпляраў старадрукаў, што знаходзяцца ў кнігасховішчах усяго свету. Указваецца іх месцазнаходжанне, шрыфты, камплектнасць (спіс захаваўшыхся аркушаў), апісваюцца пераплёты, прыводзяцца тэксты ўладальніцкіх запісаў.

3. У каталогу поўнаасцю, у арыгінальнай транскрыпцыі падаюцца ўсе тэксты, што былі прыўнесены ў выданне выдаўцамі і друкарамі (прадмовы, пасляслоўі, анатацыі асобных раздзелаў і іншы).

4. У канцы кожнага тома каталога прыводзяцца ўсе ілюстрацыі і арнаментальныя аздабленні (застаўкі, канцоўкі, віньеткі) выдання. У спецыяльным указальніку рэгіструецца іх пааркушнае размяшчэнне.

¹ Nemirovskij E. L. Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift. Baden-Baden: Verlag Valentin Körner. Bd. 1. Inkunabeln. 1996. Bd. 2. Die Druckereien des Makarije in der Walachei und von Giorgio Rusconi in Venedig. 1997.

Пражскія і віленскія выданні Францыска Скарыны каталагізаваліся і раней. У гэтай сувязі назавём нашу працу “Выданні Францыска Скарыны: Зводны каталог і апісанне”, апублікаваную ў Мінску ў 1988 г.² Склад выданняў Скарыны ў гэтай працы раскрыты не быў. Указваліся толькі (у сучаснай транскрыпцыі) назвы асноўных раздзелаў. Прадмовы і іншыя скарынаўскія тэксты не прыводзіліся. Пастаронкавае размяшчэнне з назвамі гравюр прыводзілася толькі ў якасці ілюстрацыі. Указваліся аркушы, на якіх былі адціснуты застаўкі, але тое, якія менавіта формы выкарыстоўваліся для іх адціскання, не паведамлялася. Для літар-ініцыялаў падаваліся толькі звесткі пра іх агульную колькасць. Мастацкае аздабленне выданняў Ф. Скарыны ў гэтым каталогу не рэпрадуктавалася.

З тэкстамі прадмоў і пасляслоўяў Францыска Скарыны да гэтага часу можна было пазнаёміцца па зборніку яго прац, падрыхтаванаму да друку А. Коршунавым і выдадзенаму першы раз у 1969 г.³, а другі раз — у дапоўненым і перапрацаваным выглядзе — у 1990 г.⁴ Асноўны недахоп гэтых публікацый мы бачым у тым, што тэксты ў іх падаваліся грамадзянскім шрыфтам у сучаснай транскрыпцыі. З алфавітных кірылічных знакаў захаваліся толькі “яць” ды “і” дзесяцярэчнае. Астатнія (юсы, псі, ксі, ер, цвёрды знак у канцы слова) апускаліся або замяняліся сучаснымі эквівалентамі. Пунктуацыя і вялікія літары пры публікацыі былі прастаўлены А. Коршунавым, асаблівасці скарынаўскага тэксту пры гэтым не захоўваліся. Не ўказваўся падзел тэкстаў на радкі.

Усе гэтыя недахопы былі ліквідаваны ў нашым Зводным каталогу. Больш таго, мы прыводзім тэксты, якія да цяперашняга часу ні разу не публікаваліся. Гэта перш за ўсё назвы і анатацыі (надпісанні) раздзелаў, пра неабходнасць публікацыі якіх у свой час пісаў Ю. Лабынцаў⁵.

Ілюстрацыі і арнаментыка выданняў Францыска Скарыны, як вядома, прыводзяцца ў альбомах, падрыхтаваных да друку Л. Баразной⁶. Пааркушнае размяшчэнне аздабленняў у гэтых альбомах указваецца толькі для ілюстрацый і вялікіх заставак пражскіх выданняў. Застаўкі і ініцыялы віленскіх выданняў у сваёй большасці не падаюцца і іх пааркушнае размяшчэнне не ўказваецца. Існуе падрыхтаваны намі ўказальнік мастацкага

² Неміроўскі Я. Л. Выданні Францыска Скарыны: Зводны каталог і апісанне // Францыск Скарына: Зб. дакументаў і матэрыялаў. Мн., 1988. С. 205–310.

³ Скарына Ф. Прадмовы і пасляслоўі. Мн., 1969.

⁴ Скарына Ф. Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія. Мн., 1990.

⁵ Лабынцаў Ю. А. “Надпісанні” глаў як частка літаратурнай спадчыны Скарыны // Спадчына Скарыны: Зб. матэрыялаў Першых Скарынаўскіх чытанняў (1986). Мн., 1989. С. 124–130.

⁶ Гравюры Францыска Скарыны: Введение, систематизация гравюр и искусствоведческий анализ Л. Борозны. Минск, 1972; Гравюры Францыска Скарыны / Аўтар тэксту і складальнік Л. Ц. Баразна. Мн., 1990.

аздаблення пражскіх выданняў Францыска Скарыны ⁷, але і яго нельга лічыць поўным.

Таксама трэба зазначыць, што пааркушнае размяшчэнне ілюстрацый, заставак і ініцыялаў (без іх рэпрадуктавання) зроблена ў манаграфіі Г. Галенчанкі ⁸. Аднак указальнік гэты багаты на памылкі друку і карыстацца ім, асабліва не маючы пад рукой рэпрадукцый арнаментальнага аздаблення, практычна немагчыма.

З вышэйсказанага вынікае, што менавіта наш Зводны каталог з'яўляецца вычарпальным даведачным дапаможнікам для даследчыкаў, якія вывучаюць жыццё і дзейнасць Францыска Скарыны і яго выданні, бо каталог гэты спалучае ў сабе самае падрабязнае апісанне выданняў і ўсіх вядомых у цяперашні час іх экзэмпляраў (у тым ліку і тых, месцазнаходжанне якіх сёння невядома), публікацыю тэкстаў твораў Ф. Скарыны ў арыгінальнай транскрыпцыі і з захаваннем асаблівасцей пунктуацыі і пастаноўкі вялікіх літар і, нарэшце, альбом рэпрадукцый ілюстрацый і арнаментаў скарынаўскіх выданняў.

Пастаронкавы роспіс рубрык і ініцыялаў выдання павінен, у прыватнасці, дапамагчы даследчыкам вызначыць камплектнасць невядомых раней экзэмпляраў у выпадку, калі яны будуць знойдзены. Праўда, у выданнях Скарыны існуе фаліяцыя (нумарацыя аркушаў), але яе часта абразалі пры шматразовым пераплятанні выданняў. Гэта асабліва характэрна для малафарматных віленскіх выданняў.

У заключэнне прывядзём некаторыя колькасныя дадзеныя. У 3-м томе нашага Зводнага каталога апісана 20 пражскіх выданняў Францыска Скарыны ў 399 экзэмплярах ⁹. Рэпрадуктавана 159 ілюстрацый, заставак і ініцыялаў.

У 5-м томе Зводнага каталога апісаны 22 віленскія выданні ў 235 экзэмплярах ¹⁰. Рэпрадуктаваны 153 ілюстрацыі, віньеткі і ініцыялы.

Пераклала з рускай мовы Алеся Літвіноўскай

⁷ Немировский Е. Л. Указатель художественного убранства пражских изданий Франциска Скорины // Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. М., 1979. С. 223–268.

⁸ Галенчанка Г. Я. Францыск Скарына — беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар. Мн., 1993. С. 182–198.

⁹ Nemirowskij E. L. Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift. Baden-Baden, 1997. Bd. 3. Die Prager Druckerei von Francisk Skorina.

¹⁰ Nemirowskij E. L. Gesamtkatalog der Frühdrucke in kyrillischer Schrift. Baden-Baden, 1998. Bd. 5. Die Druckerei von Francisk Skorina in Wilna (знаходзіцца ў друку).

ФРАНЦЫСК СКАРЫНА ЯК ДУХОЎНЫ ПІСЬМЕННІК

Скарына стаўся архетыпам беларускай нацыі, прадвызначыўшы магістральныя шляхі развіцця мовы, пісьменства, культуры. Усе жорсткія катаклізмы, перыядычныя заняпады ў развіцці беларускай славеснасці маюць свае карані ў адхіленні нашага этнасу ад прапанаванага першадрукаром і асветнікам класічнага, Боганатхнёнага шляху развіцця, калі ў аснову ўсяго народнага жыцця была пакладзена духоўнасць як неабходны і жыццядайны першапачатак.

Францыск Скарына ўвайшоў у гісторыю беларускай навукі як славыты багаслоў, самабытны філосаф, слынны “доктар навук вызвольных”. Як прадстаўнік рэлігійнай эпохі Ф. Скарына выказаў свае погляды ў форме экзэгеzy, тлумачэння біблейскіх тэкстаў, выдадзеных ім у прадмовах (казаннях) і пасляслоўях да кніг Старога і Новага Запаветаў.

У лепшых сваіх экзэгетычных творах, такіх, як “предасловія” да Іова, Эклезіяста, у “сказанні” да Другазакона, нарэшце, у “Предьсловіи во всю Бивлию рускаго языка” і інш., беларускі духоўны пісьменнік змог выказаць глыбокажыццёвыя погляды на чалавечае існаванне, на сэнс пакут, на іерархічную структуру прававога ўпарадкавання грамадства, якія прызнаюцца дасведчанымі аўтарытэтамі ў галіне экзэгетыкі ўзорнымі, што не страцілі па сёння сваіх вартасцей. Пазней “вечныя” тэмы, узятыя ў Іове, Песні песняў, Эклезіясце, паслужылі адпраўным пунктам для філасофскіх пабудов С. Кьеркегора, Л. Шастова, К. Юнга і іншых мысліцеляў новага часу. Менавіта праз пакуты і цяпненне, міласэрнасць і любоў ішло ўсынаўленне ў Госпадзе беларускага народа, у гэтым карані яго велічы, калі суседнія славянская і заходнееўрапейскія народы вучыліся ў яго арганічнаму спалучэнню кананічнай і свецкай традыцый у мове і пісьменстве ўвогуле, плённа запазычвалі, клалі ў надмурак сваіх культур здыбыткі кніжнасці і грамадска-юрыдычных навук.

Хоць даследчыкамі неаднойчы ўспаміналася аб паасобных рукапісных кнігах Бібліі, распаўсюджаных на Беларусі, якімі мог карыстацца Ф. Скарына ў сваім перакладзе, па-сапраўднаму святло на асаблівасць таго царкоўнаславянскага зводу, на які абапіраўся беларускі асветнік, праліваюць архіўныя даследаванні М. Нікалаева¹, А. Аляксеева і С. Ліхачовай² аб існаванні самастойнага беларускага зводу царкоўнаславянскай Бібліі на пачатку XVI ст. Са з’яўленнем поўнага славянскага спісу Бібліі Старога і Новага

¹ Нікалаев М. В. Рукапісная кніга ў часы Скарыны // Спадчына Скарыны. Мн., 1989. С. 50–55.

² Алексеев А., Лихачева С. Супрасльскіі сборник 1507 г. // Материалы и сообщения по фондам отдела рукописной и редкой книги БАН СССР. Л., 1978. С. 54–88.

Запаветаў, так званай Генадзіеўскай бібліі (Ноўгарад, 1499), іерархамі праваслаўнай царквы пры садзеянні вярхоўнай удады Вялікага Княства Літоўскага (непасрэдна вялікага князя Аляксандра Ягелончыка) прымаюцца тэрміновыя захады да стварэння ўласнага поўнага зводу Бібліі.

Праца распачалася ў 1502 г. прадстаўніком вядомай манаскай сям’і Мацеем Дзесятым, усебакова падрыхтаваным багасловам, дасканалым каліграфам і мастаком (ім выкананы “Дзесяціглаў”), і была закончана ў 1514 г. дыяканам мітрапаліта Іосіфа Фёдарам Янушэвічам (гістарычныя кнігі і Пяцікніжка Маісеева).

М. В. Нікалаеў выказаў гіпотэзу, што Мацей праз свайго брата Яўфімія, настаецеля Прадцечанскага манастыра ў Полацку, мог быць знаёмы з Ф. Скарынам і прадаставіць у яго карыстанне матэрыялы па беларускаму зводу.

Узрастанню аўтарытэту праваслаўя спрыялі і захады царкоўных іерархаў як у Масковіі, так і Княстве па ўдасканаленню маральна-духоўнага і адукацыйнага ўзроўню святароў. Так, аўтар першага рускага зводу Бібліі (1499) архіепіскап наўгародскі Генадзій Ганозаў дакладваў мітрапаліту пра неабходнасць духоўнага вучылішча для святароў: “А се приведут ко мне мужика, и яз велю ему Апостол дати чести, и он не умеет ни ступити, и яз ему велю Псалтырь дати, и он по тому едва бредет”³. Некаторыя пытанні “царкоўнага разладу” ў Княстве вырашыў Сабор духавенства (25.12.1508 – 18.01.1509). Амаль на паўстагоддзе раней ў параўнанні з Масковіяй (Стаглавы сабор адбыўся ў 1551 г.) на Віленскім саборы мітрапалітам Іосіфам II Солтанам была распачата гаворка як пра адраджэнне высокага духоўнага вобліку праваслаўнага святара (“О церковных вещех и о исправлении дел духовных”), так і пра ўпарадкаванне жыцця старабеларускіх святых, стварэнне своеасаблівых беларускіх чэціі-міней, што склалі Пролаг⁴ 1512 г. Дзеля такіх патрэб і быў створаны спецыяльны скрыпторый пад “наглядам Иоакимца”, архімандрыта Лаўрышаўскага манастыра⁵.

Існаванне самастойнага праваслаўнага зводу Бібліі, свайго жыццяпісу святых у Вялікім Княстве Літоўскім і ў цэлым арыентацыя беларускага праваслаўя на агульную святаайцоўскую традыцыю хрысціянства дапамагае вытлумачыць тое багацце патрыятычных крыніц, якое мы назіраем у прадмовах, казаннях і пасляслоўях Францыска Скарыны.

³ Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией. СПб., 1841. Т. 1. С. 146.

⁴ Пролаг — кароткія жыцці святых, павучэнні айцоў царквы, дыдактычныя апавяданні, аповесці. Пролаг як жанр бярэ свой пачатак з грэчаскіх Міналогій і Сінокрасаў. На землях Кіеўскай Русі рукапісныя іх спіскі ўзыходзяць да XII–XIII стст. Першае друкаванае выданне Пролага з’явілася толькі ў 1614 г. Тая частка Пролага 1512 г., якую данёс да нас час, уключае жыцці святых з верасня па люты.

⁵ Нікалаеў М. В. Рукапісная кніга на Беларусі ў часы Скарыны. С. 50–55.

У даследаваннях апошніх гадоў (В. Н. Дышыневіч, В. А. Чамярыцкі, Г. У. Грушавы) прароблена немалая праца па аналізу крыніц, у тым ліку і патрыстычных, выкарыстаных у творах Францыска Скарыны.

Як справядліва зазначае В. Н. Дышыневіч, у выкарыстанні першакрыніц Ф. Скарына прытрымліваецца традыцыі сярэдневяковых вучоных і багасловаў — даваць найбольш важныя і асноўныя палажэнні не ў сваёй уласнай фармулёўцы, а бапіраючыся на аўтарытэт тэкстаў Свяшчэннага Пісання і выказванні найбольш вядомых аўтараў мінулага, якіх паважалі і за працы і за высокую маральнасць.

Праведзены даследчыкамі карпатлівы аналіз скарынаўскіх тэкстаў дзваліе вылучыць шырокае кола аўтараў патрыстыкі. Ф. Скарына ў сваіх талкаваннях біблейскіх кніг прама ці ўскосна скарыстоўвае працы Васіля Вялікага, Грыгорыя Дваяслова, Ераніма Блажэннага, Феадосія, Феадарыта Кіпрскага, Іеранея Ліёнскага, Ісаака і Яфрэма Сірыных, Арыгена, багасловаў-гімнографіаў Іаана Дамаскіна, Іосіфа Канстанцінопальскага і інш.

В. А. Чамярыцкаму ў артыкуле “Літаратурныя крыніцы Скарынаўскіх прадмоў”⁶ удалося ўдакладніць звесткі адносна паасобных крыніц, выяўленых у тэксце скарынаўскіх твораў. Так, у выніку супастаўлення старажытных тэкстаў, даследчык, як, дарэчы, у свой час П. У. Уладзіміраў, схільны ўзводзіць скарынаўскую прадмову да Псалтыра не да Пролага бл. Аўгусціна, як лічылі паасобныя даследчыкі, а да больш ранняй крыніцы — “Гутаркі на псалом Г” Васіля Кесарыйскага.

Даследчыку ўдалося таксама ідэнтыфікаваць гістарычную асобу, якая пададзена ў Скарыны пад імем Феадосія. Ключом для разгадкі паслужыла характарыстыка Феадосія, які прадстаўлены ў прадмове да кнігі Данііла-прарока як “учитель великий греческого языка”, што “выложил [Біблію] с халдейскаго письма на греческое...”⁷ В. А. Чамярыцкі справядліва атаясамлівае яго з Феадацьёнам (III ст. н. э.), вядомым антычным перакладчыкам Старога Запавету на грэчаскую мову. Побач з перакладамі Аквілы, Сэжаха, Ерыхонскім, Нікапальскім і Септуагінтай Феадацьёнаў пераклад уваходзіў у вядомую Гексаплію Арыгена (III ст.). Феадацьёну пры новым перастварэнні Старога Запавету ўдалося знайсці разумны кампраміс паміж літарай і духам тэксту, невыпадкава ў старажытнасці яму аддавалася перавага перад слаўтай Септуагінтай.

Ф. Скарына ў сваіх прадмовах і казаннях неаднаразова таксама ўпамінае Ераніма Блажэннага (у скарынаўскім напісанні “Герасима-пресвитера”, IV ст.), аўтара Вульгаты — перакладу Свяшчэннага Пісання на лацінскую мову. Бл. Еранім, які для вывучэння стараяўрэйскай мовы пасяліўся ў па-

⁶ Чамярыцкі В. А. Літаратурныя крыніцы Скарынаўскіх прадмоў // Спадчына Скарыны. Мн., 1989. С. 113–123.

⁷ Скарына Ф. Творы. Мн., 1990. С. 70.

лесцінскім манастыры, у сваёй працы якраз абапіраўся на Арыгенаў параўнальны шасцікалонкавы звод перакладаў (Гексаплю), у выніку яму ўдалося здзейсніць дастаткова ідэнтычны пераклад, які пасля пэўнага перыяду прававерак і ўдакладненняў быў прызнаны на Трыдэнцкім саборы (XVI ст.) каталіцкай царквой кананічным.

Зварот Ф. Скарыны да вопыту слаўтых старажытных бібліеістаў Феадацьёна, Арыгена, Ераніма Блажэннага сведчыць аб той грунтоўнай патрыятычнай аснове, на якую абапіраўся беларускі мысліцель, рыхтуючы свой пераклад на беларускую мову.

Паспяхова распачаты сённяшнімі даследчыкамі крыніцазнаўчы аналіз скарынаўскіх тэкстаў ставіць з усёй вострынёй новую праблему ў скарыназнаўстве — праблему праламлення патрыстычных ідэй у сістэме філасофскіх поглядаў Ф. Скарыны, што з такой паўнатай выявіліся ім пры тлумачэнні біблейскіх тэкстаў.

Між тым ігнараванне даследчыкамі патрыстычных крыніц, у дадзеным выпадку вытокавых для скарынаўскай філасофіі, прыводзіць вучоных да прыпісвання яму поглядаў, якіх мы не знаходзім у яго творах, а з многімі — ён адкрыта палемізуе. У выніку наш суайчыннік выглядае неарыгінальным: суцэльнай эклектыкай уплываў рэнесансных дзеячаў, нярэдка нават супрацьлеглых па сваіх пазіцыях (Ібн Рушт з яго дваістай ісцінай — і яшчэ, у значнай ступені, апафатык Мікалай Кузанскі і інш.).

Так, паводле сучасных даследчыкаў (У. М. Конан, Г. У. Грушавы, С. А. Падокшыні, С. Ф. Сокал і інш.), Скарыну прынята лічыць авераістам, і разгляд яго прадмоў і казанняў не ідзе далей ілюстрацый да палажэнняў Ібн Рушта аб дваістасці ісціны. На справе ж, Ф. Скарына ў сваіх экзэгетычных пабудовах паказаў сябе сапраўдным прадказальнікам ідэалаў патрыстычнай лініі пазнання, якая многімі сваімі пунктамі ўступала ў спрэчку, як сёння выяўляецца, з рацыяналістычна звужанай у цэлым будовай свету, якую ўзяла на ўзбраенне Рэнесансная эпоха.

Дваістасці ісціны, якая, у канчатковым выніку, ставіла сцяну паміж зямным і сусветным, Ф. Скарына, наадварот, супрацьпаставіў іерархічную будову свету, мэтазгоднае падпарадкаванне ніжэйшых структур светабудовы вышэйшым. У дадзеным выпадку ён не авераіст, а арэапагітык, паслядоўнік Дыянсія Арэапагіта (V ці VII стст.), які сваімі трактатамі “Аб нябеснай іерархіі”, “Аб царкоўнай іерархіі”, “Пра нябесныя імёны”, “Таямнічае багаслоўе” намнога апярэдзіўшы свой час, унёс ідэі іерархічнага дэтэрмінізму ў пазнанне свету, да прынцыпаў якога няпростымі шляхамі прыходзіла навука ў сваім пазнейшым развіцці.

Гэты тэзіс яскрава ілюструе Скарынаў “Акафіст Пресладкому Імені Господа нашего Ісуса Христа, глаголемы по вся дни” (кандак дзевяты). У параўнанні з кананічным тэкстам акафіста⁸ ён больш пашыраны, бо дае іерар-

хію ўсіх ангельскіх чынаў згодна праваслаўнай літургіцы⁹: “Ангели, архангели, начала, силы, власти, господъствия, шестокрилатыи и многоочитые херувимы и серафимы [курсіў наш. — А. Я.] беспрестанно твое имя, Иусе, славят на небеси вопиюще: “Свят, свят, свят Господь Иус Христос во славе Бога Отца”. Мы же, грешнии, на земли ськверными усты поем: Аллилуйа!”¹⁰

У сістэме патрыстычных каштоўнасцей ідэя структурна-іерархічнай арганізацыі сусвету, якая ў прыкладанні да зямных ведаў і зямнога пазнання набывала характар дилемы: веды праз веру і веды праз вопыт, — атрымала назву апафатызму (адмоўнае пазнанне). Патрысты пераканаліся: калі ведаеш, што можна пазнаць вопытна, а што можна ўзяць на веру, гарызонты пазнання застаюцца адкрытымі і меншае магчымасць упасці ў спрашчэнне, якая ўзнікла пры арыентацыі толькі на абмежаванае сваім часам і спецыялізацыяй рацыяналістычнае пазнанне (катафатызм).

Аб тым, што Ф. Скарына ў сваіх светапоглядных уяўленнях заставаўся паслядоўным апафатыкам, сведчыць яго спрэчка ў прадмове да кнігі Быццё са “старэйшынам” філосафаў Арыстоцелем, які “не мог поразумети як Господь Бог словом своим с ни з чего сотворил вся видимага и невидимага”¹¹. Арыстоцелева неўразуменне, як “з ни с чего ничто же бысть” разрашылася паступальным ходам развіцця навукі. Біблейская антыномія стварэння “з нічога”, згодна з вакуумнай тэорыяй, сёння прызнана, паводле ацэнкі У. І. Вернадскім першапачатковых ведаў, геніяльнай загадкай старажытнага розуму.

Яскравым прыкладам іерархічнага падыходу ў пазнанні з’яўляецца скарынаўскі разгляд у прадмове да Другазаконня складанай прававой упарадкаванасці грамадства ў тых яе формах, як яна складвалася ў народаў.

Так, пры разглядзе прававой арганізацыі народаў, Ф. Скарына вылучае закон касмічны (“закон прироженный”) і закон грамадскі (“закон писаны”): “Людьское естество двояким законом бываетъ справовано: от Господа Бога, то ест прироженным, а написаным”¹².

Няцяжка заўважыць, якое першаступеннае значэнне надае беларускі мысліцель “прироженому закону”, што ўваходзіў у практыку Сярэднявекі ў пад назвай натуральнага права. Фама Аквінскі і іншыя айцы царквы, як

⁸ Пар.: Кананічны тэкст: “Все естество ангельское безпрестани славить пресвятое имя Твое, Иусе, на небеси, святъ, святъ, святъ вопиюще: мы же грешни на земли бранными оустнами вопіемъ: Аллилуйа” // Канонник. М.: Изд-е Московской патриархии, 1986. С. 68–69; Православный молитвослов и псалтырь. М.: Изд-е Московской патриархии, 1988. С. 52; Сборник акафистов. М.: Содействие, 1992. С. 76.

⁹ Богословско-литургический словарь // Мин. Епарх. ведомости. 1989. № 15 (ноябрь–декабрь). С. 20–22.

¹⁰ Скарына Ф. Творы. С. 92.

¹¹ Тамсама. С. 52.

¹² Тамсама. С. 62.

адзначае С. Ф. Сокал, выводзілі асновы натуральнага права з вечнага закону божай мудрасці, які выступае ў якасці універсальнага закону сусвету¹³.

“Закон прырожэны”, натуральны закон, уяўляе сабой сукупнасць спрадвечных і агульначалавечых прынцыпаў, правіл і каштоўнасцей, што вынікаюць з самой прыроды чалавека: “Закон прырожэны в том наболей соблюдаем бывает: то чинити иным всем, что самому любо ест от иных всех, и того не чинити иным, чего сам не хоцещи от иных имети”¹⁴.

“Закон прырожэны, — развівае сваю думку асветнік, — написан ест в серци одного [індывідуальнага. — А.Я.] — кожного человека... от зачала убо веков, егда сотворил Бог первого человека, написал ест закон сей в серци его”. І сутнасць гэтага закона надзвычай простая і зразумелая кожнаму: “Палобі бліжняга твайго, як самога сябе” (Мф., 22; 39)¹⁵.

Тэзіс Ф. Скарыны аб тым, што менавіта на аснове норм ідэальнага, “прыроджанага права” павінна распрацоўвацца “права пісанае”, быў надзвычай надзённым для XVI ст., у часы актыўнай заканадаўчай дзейнасці Вялікага Княства Літоўскага.

Прынята лічыць, што “закон пісаны” традыцыйна выводзіцца з дэкалога на скрыжальных Маісея. Пры гэтым Ф. Скарына вылучае складаную іерархію ў “пісаным законе”. На першае месца ён ставіць закон Маісея і Святога Евангелія як універсальныя законы светабудовы, вылучаючы пры гэтым закон Новага Запавету, заснаванага на законе любові, як больш дасканалы. Да іх ён далучае законы святых айцоў як законы духоўныя (працяг законаў універсальных). Ніжэйшымі ў іерархіі размяшчаюцца законы свецкія, якія павінны зыходзіць з законаў духоўных і ім падпарадкоўвацца.

“Закон же написанный, — гаворыцца ў прадмове Ф. Скарыны, — или от Бога ест данный, яко суть книги Моисеовы и светое Евангелие, или от людей уставленный, яко суть правила светих отец на сборех пописанные, и правила земская, еже единый народ с своими старейшинами ухвалили суть подле, яко же ся им налепей видело быти”¹⁶.

У юрыдычнай практыцы XVI ст. пад паняццем “пісанага права” замацавалася значэнне сістэмы норм свецкага права.

Трэба адзначыць, што ў тагачасным працэсуальным кодэксе вяршэнства духоўнага закона ў немалой ступені ўлічвалася. Так, у першай рэдакцыі Статута Вялікага Княства Літоўскага (1529), як заўважае І. Юхо¹⁷, судзіям дазвалялася пры адсутнасці пэўнай юрыдычнай нормы вырашаць спрэчнае пытанне “водлуг старого обычая” (разд. VI, арт. I). Паказальна, што ў 1536 і 1583 гг. у рэдакцыях Статута такая фармулёўка знікае.

¹³ Сокал С. Ф. “Закон прырожэны” // Францыск Скарына і яго час. Мн., 1988. С. 337.

¹⁴ Скарына Ф. Творы. С. 62.

¹⁵ Новы Запавет і Псалмы. Таронта, 1991.

¹⁶ Скарына Ф. Творы. С. 64.

¹⁷ Юхо І. Хто склаў Літоўскі Статут // Беларусь. 1958. № 3. С. 31.

Усе гэтыя акалічнасці, на нашу думку, могуць быць яшчэ адным ускосным аргументам на карысць выказанага ў навуковай літаратуры меркавання, што Ф. Скарына меў непасрэднае дачыненне да падрыхтоўкі першай рэдакцыі Статута Вялікага Княства Літоўскага ¹⁸.

Надзвычайнае багацце азначэнняў, якімі характарызуе Ф. Скарына закон у “Сказанні...” да Другазаконня: “почтивый [высакародны], справядливый, можный [пасільны для выканання], потребный, пожиточный [агульнаўжывальны], подле приречения, подлуг обычаев земли, часу и месту пригожий, явный, не имея в себе закрытости [без сакрэтных артыкулаў], не к пожитку единого [індывідуальнага] человека, но к посполитому доброму написанный” ¹⁹, — гаворыць аб тым, што радкі гэтыя мог пісаць толькі дасведчаны прававед.

Мову зацікаўленага правазнаўцы мы назіраем і пры характарыстыцы Ф. Скарынам усёй разнастайнасці відаў свецкага права, сярод якіх ён вылучае “посполитое, языческое, царское, рицерское или военное, местьское, морское, купецькое” і інш.

У заключэнне даючы гісторыка-філасофскае тлумачэнне з’яўленню “пісанага права”, Ф. Скарына - правазнаўца, што важна адзначыць, помніць пра іерархічную падпарадкаванасць яго закону духоўнаму. Закон даецца, паводле Ф. Скарыны, “для людзей злых, абы боячися казни, усмирили смелость свою и моци не имели иным ушкодители, и абы добрыи межи злыми в покои жити могли”.

Для беларускага філосафа іерархічны прынцып светабудовы, падпарадкаванне ніжэйшага вышэйшаму, духоўнаму, — гэта і слова і справа.

Ф. Скарына ў сваёй шматграннай асветніцкай, біблейска-перакладчыцкай, выдавецкай дзейнасці стаяў ля вытокаў станаўлення нацыянальнай літаратурнай мовы, у сваёй лінгвістычнай палітыцы ён паспеў зрабіць за цэлае пакаленне моўных рэфарматараў і пісьменнікаў і ў далёкім ужо ад нас XVI ст. сваёй таленавітай моватворчасцю здолеў узняць родную мову на вышыню найдасканалейшай літаратурнай мовы Еўропы. Мовы нашых суседзяў паспеюць, як вядома, дасягнуць узроўню адпаведнай кніжнасці і літаратурнай функцыянальна-стылявой дыферэнцыраванасці стагоддзямі пазней.

У дальнабачнай скарынаўскай моватворчасці, у стваральнікаў Статута Вялікага Княства Літоўскага, у знакамітых лексікографіаў і граматыстаў, прадаўжальнікаў справы славутага пачынальніка, глыбока ўгаданы зыходныя патэнцыі беларускага літаратурна-кніжнага слова, прадвызначаны магістральны накірунак яго развіцця, што пазней жывіла гістарычную памяць народа ў часы нацыянальнага ўціску і ў перыяды адраджэння.

¹⁸ Польша. 1996. № 11.

¹⁹ Скарына Ф. Творы. С. 64.

Наша сучасная літаратурная мова не набрала яшчэ былой сваёй моцы, і прычына таму — малая ўвага да скарынаўскага напрамку развіцця, што не аднойчы адзначалі ў сваіх працах Я. Ф. Карскі, І. В. Воўк-Левановіч, Г. А. Цыхун і іншыя айчынныя мовазнаўцы.

У скарынаўскай прадмове да Псалтыра мы знаходзім, хай сабе і адносна скупа выкладзеныя, палажэнні, якія пры іх уважлівай расшыфроўцы дастаткова пэўна вызначаюць моватворчую пазіцыю асветніка. Вось гэта прынцыпова важнае для нас палажэнне: “...повелел есми Псалтырю тиснути *рускыми словами*, а *словенскым языком* напред..., к пожитку посполитого доброго, наболей с тое причины, иже мя милостивый Бог с того языка на свет пустил”, — дапоўненае вельмі істотным удакладненнем: “...иные слова, которые суть з Псалтыри *неразумными простым людем*, найдуть е на боцех *руским языком*, что которое слово знаменуеть” (курсіў наш. — А. Я.). Выказванне гэтае не пакідае ніякай двухсэнсоўнасці адносна моўных крыніц, роўнадзеючай якіх з’явілася літаратурная мова Ф. Скарыны.

Што гэта за крыніцы, на якіх будаваў сваю стыліявую практыку Ф. Скарына? Над згаданымі выразамі: “рускыми словами”, ці “руским языком” “иже мя милостивый Бог” “на свет пустил” — угадваецца, бясспрэчна, родная, г. зн. тагачасная беларуская мова.

“Словенский язык” — гэта агульнапрыняты па тым часе тэрмін царкоўнаславянскай мовы, яшчэ нядаўна агульналітаратурнай мовы ўсяго славянскага свету, на аснове якой складаліся пазней літаратурныя мовы славянскіх народаў. Значыць, Ф. Скарынам быў абраны класічны шлях моваўтварэння, які ў аналагічных умовах лаціны — у раманскім свеце ці фарсі — у персідскім даў узоры высокаразвітых нацыянальных літаратурных моваў. З усяго вышэйадзначанага вынікае, што ў мове Ф. Скарыны павінны спрачачца і ўзаемадзейнічаць некалькі стыхій. І як элементарнае, мы павінны дапусціць прысутнасць у ёй царкоўнаславянскага пласта, вельмі важнага для фарміравання высокага кніжнарытарычнага, царкоўнатэалагічнага стылю.

Лінгвістычныя погляды Ф. Скарыны настолькі эклектычна інтэрпрэтаваны ў ранейшай літаратуры, што ў адносінах да пытання яго моўнай палітыкі суседнічалі нярэдка ўзаемавыключальныя думкі. У адшуканні нібыта кампраміснага рашэння адносна мовы твораў і перакладаў Ф. Скарыны як царкоўнаславянскай беларускай рэдакцыі даследчыцкая думка не аднойчы гублялася (і пераставала працаваць) у лабірынце ўласнай антынамічнасці. Панаваў поўны разнабой у вызначэнні моўнай асновы твораў Ф. Скарыны. Так, С. Б. Ліндэ, А. І. Сабалеўскі, І. В. Воўк-Левановіч, А. В. Флароўскі, А. Мартэль лічылі мову скарынаўскіх выданняў царкоўнаславянскай, іх апаненты — П. У. Уладзіміраў, Ц. П. Ломцеў, М. А. Алексютовіч — наадварот, абсалютызавалі яе як мову чыста народную.

У дадзеным выпадку, думаецца, праўда за тымі лінгвістамі, якія лічаць Ф. Скарыну паслядоўным моўным рэфарматарам, што абгрунтоўваў у сваёй моўнай канцэпцыі класічны шлях станаўлення літаратурнай мовы. Гаворка, вядома, павінна ісці не пра знешнія фактары і абставіны, а менавіта пра свядомую моўную палітыку.

Сённяшняе пакаленне скарызнаўцаў, думаецца, стаіць бліжэй да ісціны, лічачы мову Ф. Скарыны своеасаблівым тыпам царкоўнаславянскай беларускай пісьмовай мовы, аналага якой немагчыма знайсці ў ніводнага з славян. Мова перакладаў айчыннага бібліеіста, можна сказаць, займала самае крайняе становішча сярод рэдакцый стараславянскай мовы і фактычна аказалася неабходным звяном у працэсе суіснавання царкоўнаславянскай і беларускай моваў у сферы рэлігійнага ўжытку. Усё гэта, паўтараем, тлумачыцца толькі глыбокапрадбачлівым скарынаўскім разуменнем шляхоў развіцця роднай мовы, існаваннем у асветніка ўласна прадуманай мовазнаўчай канцэпцыі.

Ф. Скарына з яго чуйным слыхам да ўнутраных законаў мовы не толькі ішоў услед за моўным працэсам, але ў нечым прадвызначаў, накіроўваў яго. Ён робіць царкоўнаславянскую кніжнасць асновай стылістыкі сваіх выданняў, каб надаць рэлігійным тэкстам узнёскасць і ўрачыстасць, высокай культуры сваёй моватворчасці садзейнічаючы развіццю функцыянальна-стылявой градацыі старабеларускай мовы.

У Ф. Скарыны ў дадзеным выпадку мы знаходзім глыбока праніклівае адчуванне стылявых працэсаў, яго функцыянальная градацыя нагадвае ў нечым блізкую да пазнейшай ламаносаўскай тэорыю трох стыляў.

На наш погляд, у стылявым падыходзе Ф. Скарыны належыць вылучаць тры асноўныя моўныя пласты: а) стараславянскі (царкоўнаславянскі беларускай рэдакцыі) з элементамі старажытнарускага (яшчэ часоў кайнэ Кіеўскай Русі); б) старабеларускі (штучна-кніжны) з інтэрнацыянальнымі грэка-лацінскімі лексічнымі, марфалагічна-словаўтваральнымі, сінтаксічнымі сродкамі; в) нарэшце, старабеларускі размоўна-бытавога ўжытку.

Зрэшты, галоўным для Ф. Скарыны, як і для рытараў класіцызму і барока, была не абстрактная лагічная схема, а правільнае разуменне працэсу ўзаемадзеяння і ўзаемапранікнення стараславянскай і беларускай стыхій у межах літаратурнай мовы.

Другі паўднёваславянскі ўплыў паскорыў літаратурна-кніжную аранжыроўку старабеларускай мовы, якая побач з чэшскай выходзіла ў шэраг дасканалых развітых моваў Еўропы. Быў час, калі яе бралі за ўзор, з яе вучыліся і запазычвалі не толькі бліжнія, але і дальнія суседзі: паўднёвыя славяне, балтыйскія народы і інш. Вынікі другога паўднёваславянскага ўплыву на мовы ўсходнеславянскага рэгіёну ў навуковай літаратуры ацэньваюцца неадназначна: калі ў Масквіі ён прывёў да разыходжання жывой мовы з

літаратурнай, у выніку чаго апошня ўспрымалася насельніцтвам ледзь не як замежная, то ў літаратурнай мове Вялікага Княства Літоўскага ²⁰, непасрэднай спадчынніцы былой Кіеўскай Русі, назіраецца тэндэнцыя да збліжэння царкоўнаславянскага і жывога народнага пачаткаў, умацнення глыбінных структур мовы за кошт агульнаславянскіх элементаў.

Са свайго боку жывое ўзаемадзеянне кніжнаславянскай і ўласнабеларускай плыняў у развіцці мовы актывізавала вобразна-стылістычныя яе магчымасці, што ў канчатковым выніку вяло да асаблівага росквіту рыторыкі, красамоўства на землях Княства ў часы Ф. Скарыны.

Так ці інакш, прызнанне нашымі мовазнаўцамі наяўнасці ў старабеларускай мове асабліва развітога высокаўрачыстага (па тым часе царкоўнаславянскага) стылю — прынцыпова важны момант пры даследаванні паэтыкі твораў Ф. Скарыны.

Агульнавядома, што для славеснасці сярэдневякоўя была характэрна строга кананічная прымацаванасць моўных стыляў да жанраў старажытнай літаратуры.

У гісторыі ўсходнеславянскай рытарычнай традыцыі асабліва выдатнае месца займае мастацтва старабеларускіх рытараў Кірылы Тураўскага, Францыска Скарыны, пазней Л. Карповіча, якія сваёй таленавітай стылятвораўчай практыкай прадвызначылі росквіт красамоўства на землях Масковіі і Вялікага Княства Літоўскага з перамяшчэннем на іх праваслаўных цэнтраў.

Даследчыкаў здаўна вабіць загадка скарынаўскага слова, яго афарыстычная выразнасць, вобразнасць выказвання, рэдкая стыльвая культура пабудовы сказа, перыяду, у цэлым майстэрскае кампанаванне тэксту. Паглыбленыя стыльвыя аналіз паказвае, што майстэрства гэтае нашаму знакамітаму мастаку слова даецца не само сабой. Яно вынік высокай рытарычнай тэхнікі, глыбока прадуманай стылятвораўскай. Наяўнасць рытарычных прыёмаў мы назіраем літаральна на ўсіх мікраўзроўнях вобразнай будовы твораў Ф. Скарыны, пачынаючы ад кампазіцыі матэрыялу, што ахопліваецца ў рыторыцы паняццем размяшчэнне, і заканчваючы асабліва стылістычна аформленым у нашага майстра моўным увасабленнем.

Вядома, у сюжэтнай структуры прадмоў і казанняў з-за іх жанравай дыфузнасці, што сумяшчае на адной плошчы элементы каментарыя, пропаведзі, экзэгеzy, гэтую складаную тэхніку кампанавання зместу вытрымаць цяжка. І усё ж, нягледзячы на службовую, у дачыненні да асноўнага тэксту, функцыю прадмоўна-паслядоўнага комплексу гэтае дасканаласць распрацаванае ў рамках рыторыкі мастацтва падачы матэрыялу выразна прасочваецца

²⁰ Булаховский Л. А. Исторический комментарий к русскому литературному языку. Киев, 1950. С. 13–14; Ковалевская Е. Г. История русского литературного языка. М., 1978. С. 109–110; Унбегаун Б. О. Русского ли происхождения русский литературный язык // Revue. 1965. Т. LIV. С. 19–28.

ў архітэктоніцы амаль усіх скарынаўскіх жанраў, асабліва ў пераканаўчасці выкладання найбольш адказных па аўтарскай задуме мясцін багаслоўскага зместу.

Рытарычная тэхніка настолькі выразна выяўлена ва ўсіх жанрах прадмоўна-паслядоўнага комплексу і гімнаграфіі, што можа служыць своеасаблівым ключом для інтэрпрэтацыі іх жанравых асаблівасцей.

Так, здавалася б, невырашальнае пытанне пра жанравае размежаванне скарынаўскіх прадмоў і казанняў атрымлівае вытлумачэнне найбольш на ўзроўні іх структурна-мастацкай будовы. Адказ на характар тыпалагічнага адрознення паміж прадмай і казаннем дае патрабаванне другога пункта класічнай рыторыкі — закон размяшчэння адпаведна яго ўнутранай градацыі.

Паводле матэрыялу выкладання, за каркас будовы прадмовы Ф. Скарына, відаць па ўсім, браў традыцыйную разгорнутую схему размяшчэння: *уступ, выкладанне, распрацоўка* (доказы свайго погляду і абвяржэнне процілеглага), *заклучэнне*.

Такая схема яскрава праглядаецца ў будове вышэйпамянёнага “Предслова в книгу Иов”. *Уступ* — пачатковыя словы Іакава-апостала: “Образ примите, братия, злострастия, и долготерпения и трудов!”²¹ *Выкладанне* — “слова апостольскаа” пра “достоинство, святость и терпение святого Иова”. Тры наступныя абзацы — *распрацоўка*, разгорнутая матывіроўка гэтага тэзісу. А *заклучэнне* — увядзенне абагульнення з іншага тэксту, раптоўны перавод сцвярджэння пра вялікі сэнс зямнога цярдзення ў больш высокі апафатычна пазнавальны план.

Структура ж казання, ці па-тагачаснаму гаміліі, больш спрощаная. Паводле вядомага гамілетыка XVII ст. Іанікія Галятоўскага²², казанне, згодна лацінскай тэрміналогіі, складаецца з трох частак: эксордыума (уступу, уводзін), нарацыі (распрацоўкі, выкладання) і канклюдзіі (канца, завяршэння). Разгледзім гэты тэзіс на прыкладзе “К селуняном втораго послания Павла, Христова апостола, сказание”. Эксордыум, у дадзеным выпадку, — звесткі пра ілжэапосталаў-прыхадняў, нарацыя — словы аўтарскай падтрымкі пазіцыі ап. Паўла і папярэджанне аб шкоднасці даверу да ерасіярахаў і, нарэшце, канклюдзія — наказ “отлучати от себе таковых”²³.

Пры разгледзе двух іншых частак прадмоўна-пасляслоўнага комплексу — надпісанняў глаў і пасляслоўяў — таксама заўважана прысутнасць у іх структуры элементаў рытарычнай кампазіцыі.

²¹ Скарына Ф. Творы. С. 19.

²² Паводле “Науки короткая albo способа зложения казаня” Іанікія Галятоўскага: “эксордыум”, “пачаток, приступ до самой речи, о чьм хочет казанье мети”, “нарацыя”, “повесть, которую обещал показати, тая часть наибольшая, бо в ней казанье замыкается, и до ней иные части стягаются”, і “канклюдзія”, “конец казаня” (Вомперский В. П. Риторика в России XVII–XVIII вв. М., 1988. С. 27).

²³ Скарына Ф. Творы. С. 119.

У найбільш разгорнутых з пасляслоўяў, як, напрыклад, да кнігі Песнь песняў, кнігі Суддзяў і інш., можна вылучыць, нават у межах аднаго-двух сінтаксічных перыядаў, кампазіцыйныя элементы эксординума, нарацыі, канклюдзіі. “Доконана ест сия третья книга премудраго Саломона, сына Давыдова, царя Израилева, он же был царем в Ерусалиме, рекомая еврейским языком Сира Сирым, а по-латине — Кантикум Кантикорум, еже руским языком исказуется Песнь Песням [эксординум] напред ко чти и к похвале Богу в Троици единому и его пречистой матери, девици Марии, и всем небесным чином, святым и святыцам Божиим, и людем посполитым всем к позитыку [нарацыя]. А совершена ест повелением, працею и выкладом ученаго мужа, в лекарских науках доктора Франциска, Скоринина сына из славнаго града Полоцка, в Великом старом месте Празском под леты нарожения Сына Божия тысеца пятсот і осмьнадесеть, месеца генуаря, дня девятого” [канклюдзія] ²⁴.

Увогуле для большасці малых жанраў “комплексу” з іх лаканічным аб’ёмам характэрна як бы сцягненасць унутранай будовы, што назіраецца на прыкметным зліцці ўступу і расповяду ці расповяду і заключэння.

У прыватнасці, падобную сцягнутасць кампазіцыйнай будовы мы назіраем у жанры надпісанняў. Выконваючы анатацыйную функцыю, надпісанні па сваім прызначэнні ўяўляюць уводны тэкст да адпаведнай главы. Але, як ужо адзначалася, змест скарынаўскіх жанраў больш багаты, ён звычайна выходзіць за рамкі анатацыйнай функцыі. Ф. Скарына застаецца экзэгетам нярэдка і ў гэтым мініяцюрным жанры. І там, дзе змест глаў шматзначны, правобразны, надпісанні да іх, хоць у пераважнасці сваёй і называныя па сінтаксічнаму ладу, як правіла, больш разгорнутыя па змесце, набываюць у нечым таксама апавядальную структуру. У першую чаргу яны і ўяўляюць цікавасць для аналізу, менавіта паводле іх структуры можна скласці больш пэўнае ўражанне аб гэтым каментарыйным жанры. Так, элементы апавядальнай кампазіцыі можна вылучыць у надпісанні да 22-й главы кнігі Быццё:

“Господь Богъ искусилъ Авраама. // Абы заклалъ воместо жертвы Исаака сына своего. Авраам же поспешил и на повеление Господьне хотелъ учинити, потом въ место Исаака заклалъ Агница. // Богъ ему слюбу [запавет з ім. — А. Я.] подтвердил. // И о племени Нахорове брата Авраамова” ²⁵.

Аднак з-за называюга характару падачы інфармацыі ў жанры гэтым структурна-апавядальныя элементы назіраюцца толькі яшчэ ў зародку. Кампазіцыйную функцыю, як мы пакажам, бярэ на сябе ў ім рытмічная арганізацыя перыяду.

²⁴ Скарына Ф. Творы. С. 29.

²⁵ Бивлия руска. Мн., 1990. Т. 1. С. 79.

Як ужо адзначалася, скарынаўская прадмова і казанне жанрава разрасліся за кошт экзэгізы і пропаведзі. Скарына-багаслоў у абмежаваных па памеру жанрах прадмоўна-паслядоўнага комплексу дэманструе сапраўдныя ўзоры прапаведніцкага майстэрства. Крыху пазней пры разглядзе “слоўнага выяўлення” стылявы аналіз пакажа нам усё багацце рытарычных прыёмаў і сродкаў, з дапамогаю якіх Скарына-прапаведнік дасягае самых інтымных зваротаў да чытача, яго саўдзелу ў абмеркаванні выкладзеных ісцін, нарэшце, авалодання непадзельнай увагай суразмоўніка. І ва ўсім беларускі красамоўца вытрымлівае тонкую мастацкую меру, выкарыстоўваючы прыёмы нелабавага, а як бы дотыкавага раскрыцця тэмы, што так цанілася ў рытарскім майстэрстве. Так, у скарынаўскім “Предъсловии в книгу Иов”, здавалася б, увага акцэнтуюцца на пабочнай, у параўнанні з пакутамі, тэме цярдзення. Ды і градацыйнае разгортванне яе на працягу цэлых пяці абзацаў-тэзісаў разрашаецца зусім не на кульмінацыйнай ноце. Выснова пра Промысел Божы паводле гэтага градацыйнага разгортвання падаецца як бы дадаткова, узнікае як новая тэма, што сэнсава апраўдана, бо гэта апафатычна больш высокі ярус абагульнення. Але наколькі прыхаваны ў ёй глыбінны сэнс, што тоіцца за спрадвечнай жыццёвай дылемай, адказ на якую ведае толькі сам Творца: “чего ради Господь Бог на добрых и на праведных допускаеть беды и немочи, а злым и несправедливым даеть счастье и здравие”.

Ф. Скарыну справядліва называюць знакамітым рыцарам сваёй эпохі, не толькі яго гімнаграфічныя творы, але і, здавалася б, зусім не мастацкія, каментарыйныя тэксты яго прадмоў, казанняў, надпісанняў глаў і пасляслоўяў выяўляюць у ім адмысловага майстра слова, разнастайнасць, дакладней нават сказаць, канцэнтраванасць стылявых прыёмаў і сродкаў у яго творах нярэдка проста ўражае. Пры гэтым зайздросная тэхніка красамоўства заўсёды ўпарадкавана і адухоўлена яго тонкім мастакоўскім густам і пачуццём меры.

Пры ўрачыстасці ладу апавядання не можа не звярнуць на сябе ўвагу суразмоўны аўтарскі тон — характэрная адзнака пропаведзі. Вы па кожным радку адчуеце, што аўтар вядзе не бясстрасную, бязадрасную гаворку, а мае перад сабой жывога чытача (слухача). Апошнія дасягаецца не толькі багатым ужываннем звароткавых формаў, ці вакатыву, гэтай асаблівай разнавіднасці загаднага ладу, але і надзвычай частым выкарыстаннем эліпісу (сінтаксічнага сцягвання). Пры гэтым сінтаксічныя пропускі датычацца не толькі злучнікавых формаў: “Восхощеш ли” [поўная форма “Есть ли восхощеш...”], але цэлых фразавых пазіцый: “Есть ли астрономии или звездочети — найдеш на початку книги” [прапушчана цэлая прэдыкатывная група “хочеш умети”, што ўгадваецца з папярэдняга сінтаксічнага перыяду].

У дадзеным выпадку эліпічны прыём-пропуск фразавых фрагментаў зрушвае апавяданне на некалькі прастамоўны, суразмоўны лад. Так, над усім іншым, Ф. Скарына перш за ўсё застаецца прапаведнікам. У выніку слова скарынаўскіх прадмоў і казанняў — заўсёды шматпланавы, а значыць, аб’ёмнае, вобразнае, яно не проста паведамляе звесткі пра курс навук, якім можна вучыцца па Кнізе кніг, яно суразмоўнічае з чытачом, зацікаўлівае, захапляе яго.

З рытарычных фігур бадай найбольш распаўсюджаныя ў Ф. Скарыны рытарычны зваротак і рытарычны вокліч, нярэдка вельмі тонка пераведзены ў план рытарычнага пытання.

У гімнаграфічных творах Ф. Скарыны, у прыватнасці ў акафістах Ісусу Хрысту і Іаану Праддечу, на рытарычным зваротку засноўваецца ўся сюжэтная структура твораў.

Узнёслы лад гэтага асабліва паэтычнага гімнаграфічнага жанру фактычна падтрымліваецца сістэмай рытарычных прыёмаў, сінтаксічных паралелізмаў і рытарычных перыядаў з багата вар’іраванай сінанімікай імёнаў асобы ўхвалення, праз якія, па сутнасці, і раскрываецца жыццёны бок і рухаецца сюжэтыка твора.

Велічным стылем “пляцення славы” палоніць нас не толькі гімнаграфія Ф. Скарыны, паэтыка якой патрабавала канцэнтраванай вобразнасці. Амаль такое ж багацце рытарычных прыёмаў, асабліва фігур слова, мы назіраем у немастацкай скарынаўскай прозе. Вышэй пры разглядзе прапаведніцкага майстэрства Ф. Скарыны мы захапляліся разнастайнасцю выяўленчых прыёмаў у сінтаксічнай тканіне яго “Предьсловія... во всю Бивлюю рускаго языка”:

“И что ест, чего в псаломох не найдеш? Нест ли там величества Божия и хвалы Его?

Там ест справедливость. Там ест чистота душевная и телесная. Там ест наука всякое правды. Там мудрость и разум doskonaлый. Там ест милость и друголюбство без лъсти; и вся иншии добрые нравы, яко бы со источника, оттоле походят. Там ест великая тайна о Бозе в Троици едином и о воплощении Господа нашего Исуса Христа, и о змучении его невинном, и о воскресении из мертвых. Там ест надежа востания из мертвых и верного живота, боязнь страшного суду и вечного огня. Там ест многих скрытых тайн зъявление. Все тьи речи, яко бы у великом сокровищи, в сей малой Псалтыри найдеш”²⁶.

Прадмова Ф. Скарыны — вялікасны гімн гэтаму выдатнаму помніку Свяшчэннага Пісання, і даводзіцца толькі здзіўляцца, якое тонкае ўмельства і мастацкую меру выяўляе пісьменнік у сваім натхнёным апавяданні.

²⁶ Скарына Ф. Творы. С. 17–18.

Ф. Скарына вельмі часта карыстаецца такой фігурай слова, як асіндэтон (бяззлучнікавая сувязь), звычайна гэты разгорнутыя фразы—перыяды, як у працытаваным урыўку і асабліва ў анатацыйных пасажах прадмоўнага жанру, якія вымагаюць пераліковага выкладання інфармацыі. Прадмова, асабліва анатацыйны элемент у ёй, патрабуюць нярэдка сціслага агляду, часам проста пералічэння зместу анатуемага тэксту. У Ф. Скарыны гэтая непазбежная статья прадмоўнага жанру разнастаіцца шматлікімі выяўленчымі прыёмамі. Найбольш выпрабаваным са сродкаў пераадолення пералічальнай статьикі, надання пералічэнню экспрэсіўнага эфекту з’яўляецца градацыя, калі пералічэнне падаецца па сістэме ўзрастання, награвашчвання аднародных членаў сказа. У французскай стылістыцы прыёмы гэтыя абагульняюцца назвай акумулятыўнага стылю, якім пераадольваецца стылявая аморфнасць традыцыйнага пералічэння²⁷. Загадка акумулятыўнага стылю, думаецца, у тым, што так званым “награвашчваннем” (фр. *accumulation*) аднародных членаў ці іх груп дасягаецца эфект парцыляцыйнай, усхваляванай мовы, што адпавядае мове біблейскага “откровения” (у Ф. Скарыны “з’яўлення”), пафасу пропаведзі.

Вышэйпрыведзены ўрывак з “Прадслова в Псалтырь” яскравы прыклад акумулятыўнага стылю, надзвычай канцэнтраванага і разнастайнага па выяўленчых прыёмах. Прычым мы тут сустракаемся не толькі з унутрысказавай градацыяй прэдыкатывых аднародных членаў пры адным дзейніку: “Псалом ест щит... покой... защититель... и радость... потеха и песня... молитва и красота...” і г. д. Фактычна ўся міжсказавая сувязь у межах перыяду здзяйсняецца градацыяй — награвашчваннем аднародных па канструкцыі сказаў, нават з поўнай тоеснасцю анафар і клаузул у іх. “Псалом ест всея церкви единый глас, свята украшаеть. Псалом всякую противность, еже ест Бога ради, усмиряеть. Псалом жестокое сердце мякчит и слезы с него, якобы со источника, изводит” і г. д.

Акрамя ўсяго, у скарынаўскіх перыядах мы назіраем яскрава выяўлены сінтаксічны паралелізм з выразнай тэндэнцыяй да вымаўляльнай ізакроннасці (роўнаскладовасці) сказаў-коланаў:

“Там ест справедливость.

Там ест чистота душевная и телесная.

Там ест наука всякое правды”.

Мы не выпадкова падалі прыклад у такім графічным запісе. Скарынаў сінтаксіс настолькі рытмічна ўрэгуляваны, упарадкаваны з боку анафар і анакруз і самога паралелізму канструкцый, што дастаткова апошнім надаць графічную выдзеленасць, як яны па ўсіх прыкметах набліжаюцца да пачатковай ступені версіфікацыі (верлібру).

²⁷ Гл.: Потоцкая Н. П. Стилистика современного французского языка. М., 1974. С. 233–234.

Тэарэтычнае вызначэнне акумуляцыі як пералічэння, награвашчвання аднародных прадметаў і паняццяў далёкае ад раскрыцця глыбоказмястоўнай прыроды гэтага стылю. У прыватнасці, у Ф. Скарыны стыль гэты ўзыходзіць да вобразнай мовы анатуемага (біблейскага) тэксту, якая ў сваю чаргу змястоўна прадывкавана мовай прарочага “откровения”. Асаблівасць гэтай мовы ў тым, што ў ёй шмат элементаў унутранай мовы, яна аперыруе паняццямі, паміж якімі прапушчаны многія прамежкавыя звенні думкі. Гэта мова сучэльных эліпсісаў, на ўзроўні граматыкі, на ўзроўні думкі. Кожная з адзінак пералічэння — гэта фактычна неразгорнуты сказ, гэта калі і акумуляцыя, дык акумуляцыя думак, гаворка паняццямі, пропускі звенняў, сама эліпсіснасць якіх стварае ўражанне сінтаксічнага награвашчвання. У дадзеным выпадку акумулятыўны стыль, як мы зазначалі, збліжаецца з такой з’явай экспрэсіўнага сінтаксісу, як парцыляцыя (фр. *parcelle*), стылістычнай фігурай мовы, пры якой часткі адзінага сказа інтанацыйна адасабляюцца як самастойныя сказы.

Да таго ж выкарыстанне акумулятыўных прыёмаў вопытнымі майстрамі слова, у прыватнасці Ф. Скарынам, паказвае, што яго толькі фігуральна можна назваць награвашчваннем. Сінтаксіс акумулятыўнага стылю тонка распрацаваны, цалкам падпарадкаваны экспрэсіўнаму эфекту. Важнейшым з яго прыёмаў з’яўляецца градацыя (ад лац. *gradatio* — паступовае павышэнне), якую сучасная пэтыка разглядае як усякі рад членаў з паступовым нарастаннем значэння (клімакс) ці спадам (антыклімакс).

У разгледжаных прыкладах з прадмоў “...Во всю Бивлию рускаго языка” і да Псалтыра мы маглі назіраць, як вялікія кавалкі тэксту, абзацы-перыяды, што пабудаваны паводле акумулятыўных прыёмаў, аднолькава на ўнутрыфразавым і міжфразавым узроўнях падпарадкаваны градацыі, развіццю значэння, што надае экспрэсію, сапраўдную пафаснасць і энергію скарынаўскаму стылю.

Проза прадмоўна-пасляслоўнага комплексу — сапраўдны ўзор натуральнасці прыёмаў. Градацыя ў Ф. Скарыны, клімакс ці антыклімакс выключна падпарадкаваны сэнсу, інтанацыйнаму руху ў межах перыяду, у выніку ў вышэйпрыведзеным урыўку на ўзыходзячай ступені інтанацыі мы назіраем градацыйнае нарастанне, а на зыходзячай — спад акумуляцыі. Так, нарастанне ў заключнай фразе перыяду “И к тому, яко ся имама заховати ко братіи своей, яко к родителем, яко ко старейшим, яко ко младшим, яко ко немощным”, пачынаючы ад “яко ко иноверком и яко ко всякому человеку”, завяршаецца спадам адпаведна апавядальнай інтанацыі завяршэння.

Акумулятыўныя прыёмы — мастацтва тонкае, у іх лёгка збіцца на штучнае награвашчванне, што выкліча адмоўны эфект.

У Ф. Скарыны мы назіраем сапраўдную смеласць у выкарыстанні акумулятыўнага стылю.

“В ней [мудрасці. — А. Я.] воистину ест дух разумности // *святый, единый, различный, смысленый, // скромный, вымовный, движющийся, непоскверненный, // истинный, сладкий, чистый, стальной, добротливый* // и всякую иную имеющий в себе добрую цноту”²⁸.

Зноў жа і тут акумулятыўны стыль выкладання ідзе ад зместу, ад апафатычнага разумення біблейскага тэксту. Менавіта так, у нявыказанай бясконцаці імёнаў-азначэнняў, паводле старажытнабіблейскага адмоўнага пазнання, характарызуецца сутнасць Бога, у дадзеным выпадку трэцяй яго постаці — Духа Святога.

У сувязі з акумулятыўным стылем, што, як мы зазначалі, пераняў мову асноўнага анатуемага (біблейскага) тэксту, у прыватнасці мову прароцтваў з яе парцыляцыйнай структурай, асобнай гаворкі заслугоўвае з’ява эліпісу як рытарычнага прыёму.

Як мы ўжо папярэдне пачыналі весці гаворку, славуная афарыстычнасць і лаканізм скарынаўскіх твораў у значнай ступені абавязаны з’яве старажытнага эліпісу, перанятага з біблейскага прарочага стылю. Пры разглядзе фрагмента з прадмовы “...Во всю Бивлию рускаго языка” і іншых скарынаўскіх тэкстаў мы пераконваліся ў тым, які выйгрыш у дзясятнікі выразнасці тэксту дае да месца ўжытае алушчэнне таго ці іншага сінтаксічнага звяна. Гэта сапраўдны сродак надання афарыстычнасці і лапідарнасці выказванню, якім шырока карысталася старажытная рыторыка.

Эліпісі, які непасрэдна выцякае з папярэдняга поўнага сінтаксічнага члена, з’яўляецца таксама сродкам рытмічнага ўпарадкавання тэксту, вытрымлівання сінтаксічнага паралелізму коланаў сінтагм, базавай адзінкі празаічнага рытму.

“Ветхий закон ест телесный, // а новый — духовный. // Во ветхом — стень, // а во Евангеліи — истина. // Во ветхом — неволя, // а во благовествовании Христове — свобода”²⁹.

Эліпіснае сцягванне тут працягваецца да канца перыяду, аўтар, умела выкарыстоўваючы багатую стылістыку старажытных дзеяслоўных ладоў, абыходзіцца амаль без дзейніковых формаў, пераводзячы члены фактычна складаназлучанага сказа ў той жа акумулятыўны рад.

Так, эліпісі і звязаны з ім эфект афарыстычнасці і лаканізму выказвання — не толькі рытарычны прыём, а, можна сказаць, характэрная ўласцівасць старажытнай мовы. З аднаго боку, як нам даводзілася ўжо гаварыць пры аналізе вобразнай прыроды акумулятыўнага стылю, яна вытворная ад мовы прарочага “откровения”, дзе маюць месца пропускі прамежкавых лагічных звёнаў і ў цэлым не да канца разгорнуты веер унутранай мовы.

²⁸ Скарына Ф. Творы. С. 22.

²⁹ Тамсама. С. 110.

Хоць, як ужо адзначалася, хрысціянская рыторыка цуралася вонкавай прыгажосці дзеля ўпрыгожвання, якая ўспрымалася як загана стылю, аднак яна цаніла выяўленчую сілу слова, што адпавядала Боскай узвышанасці самога прадмета выказвання.

Святое стаўленне да моватворчасці, адносіны да слоў як да каштоўных самацветаў, якіх прытрымліваліся складальнікі біблейскіх прытчаў, вельмі імпанавалі Ф. Скарыне, пра што і ён так красамоўна засведчыць сваім выдатным выслоўем у “Предсловіи в притчи Премудраго Саломона”.

Высокая эстэтыка слова, адчуванне дзівосных выяўленчых магчымасцей яго, што можна было бачыць, аднолькава характэрныя як для гімнаграфічных, так і для немастацкіх жанраў беларускага рытара. Як ужо адзначалася, стылявы тэмперамент, напружаная экспрэсія мастацкага слова Ф. Скарыны ў жанрах немастацкай прозы абумоўлены, з аднаго боку, экзэгетычна-прапагандніцкім характарам яго прадмоў, з другога, дасканала распрацаванай ва ўлонні хрысціянскай рыторыкі культуры падачы матэрыялу.

Рытмічная арганізацыя прозы — рэдкае майстэрства. У старажытных мастакоў слова валоданне ім абумоўлена высокай агульнай вобразнай культурай, выпрацаванай ва ўлонні рыторыкі.

У прозе Ф. Скарыны ўсе ярусы рытмічнай арганізацыі тэксту надзвычай прадуманы і ўзгоднены між сабой. Коланы-сінтагмы, на якія інтанацыйна членіцца сказ і якія лічацца элементарнымі адзінкамі праяўленага рытму, у скарынаўскім тэксце не толькі падпарадкаваны вымаўляльнай ізахроннасці, але, як правіла, набываюць характар паралелізму членаў (*paralelismus membrorum*). А гэта вельмі высокае мастацтва рытмічнай арганізацыі, што патрабуе не толькі роўначленнасці і сінтаксічнага падабенства рытмічных адзінак, але і аднолькавага іх аздаблення на анафарах і канчатках (ізаколан), што мы ў вялікай частотнасці назіраем у вышэй разгледжаных прыкладах.

Высокае, менавіта ізаколанавое ўпарадкаванне рытмічных адзінак настолькі выразнае ў рытмічнай арганізацыі скарынаўскіх тэкстаў, што яго можна аднесці да характэрнай асаблівасці аўтарскага стылю:

“Двоякая правда: // Божия и чelовечия. // Двоякий суд: // Божий и чelовечий. // Двоякая похвала: // от Бога и от чelовек”³⁰.

Часцей за дакладны ўжываецца недакладны ізаколан:

“Во ветхом — стeнь, // а во Евангелий — истинна. // Во ветхом — неволя, // а во благовeствовании Христовe — свобода”³¹.

Як рытмаўпарадкавальны пачатак паралелізм выходзіць за межы фразы і пачынае сінтаксічна ўпарадкоўваць міжсказавую прастору, аб’ядноўвае складаныя сказавыя адзінствы ў гарманічна арганізаваны кантэкст.

³⁰ Скарына Ф. Творы. С. 110.

³¹ Тамсама. С. 114.

Стылістычная сіметрыя, паралелізм з яго дасканала распрацаванымі прыёмамі, былі неабходнымі кампанентамі старажытнай манеры апавядальнасці, што ўвайшло ў паэтыку пад назвай арнаментальнай прозы. Гэта складаная тэхніка, што зыходзіла найперш з сіметрыі, ураўнаважання думкі як сродку падтрымлівання апавядальнасці ў звышфразавым адзінстве перыяду, у пазнейшай традыцыі выкарыстоўвалася толькі як прыём, параджаючы штучныя стылі (маладнякоўская проза).

Так мы падыходзім да разгляду больш высокай адзінкі рытмічнай арганізацыі прозы — перыяду, якому ў сістэме рытмічнай упарадкаванасці тэксту надавалі вялікае значэнне старажытныя мастацкія слова.

У класічнай рыторыцы складалася ўяўленне пра перыяд (грэч. *periodas* — абход, кругазварот) як пра разгорнуты складаназалежны сказ з паўнатоўнай распрацоўкай думкі і закончанасцю інтанацыі. Старажытнае красамоўства, якое развівалася ў цеснай залежнасці ад музыкі, атаясмівала, відаць, перыяд з паняццем поўнага каданснага абароту, закончанага музычнага выказвання³². Перыяд, паводле рытарычнай тэхнікі, гэта не проста закончаная думка абзаца, ён вымагае яшчэ і рытмічнай арганізацыі гэтай думкі.

На адмыслова выкананай перыядычнай будове, якую ў дадзеным выпадку можна атаясміваць са страфічным упарадкаваннем у паэзіі, цалкам заснаваны дынамічная кампазіцыя і ў цэлым інтанацыйна-гарманічнае аздабленне акафістаў Ісусу Хрысту і Іаану Прадцечу. Не меншую ўвагу надае аўтар рытмічнаму ўпарадкаванню твораў прадмоўна-пасляслоўнага комплексу. Гэтая мэта прасочваецца ва ўсіх, нават дробных жанрах немастацкай прозы. Разгорнутыя пасляслоўі, нягледзячы на сваю трафарэтнасць, таксама амаль заўсёды маюць форму своеасабліва вар’іраваных перыядаў, як, напрыклад, пасляслоўе да кнігі Юдзіф: “Доконана ест книга, рекомая Иудзиф, с помощью Бога в Троице единого и матери его пречистое девици Марии людем посполитым руского языка к пожитку, повелением, працею и выкладом ученаго мужа, в лекарских науках доктора Франциска Скорины из славнаго града Полоцька у великом месте Празском лета по нарожени нашего Спасителя тысяща пятьсот и девятогонадесеть, месеца февралья, дня 9”³³.

Старажытныя назыўныя сказы клічна-вакатыўнага характару ў сістэме перыядычнай структуры надаюць апавяданню ўзвышаны лад, і ў той жа час яны надзвычай лапідарныя і рытмічна ўпарадкаваныя. Вабяць сваёй каларытнай вобразнасцю, эканоміяй моўнай матэрыі, сёння ўжо архаічныя, старажытныя рознаадценневыя формы прошлага часу: аорыста — “погорде госпожею своею”, “восхоте Господь Бог”, імперфекта — “Каин и Авель приношаху жертву Господеву”, плюсквамперфекта — “И царь взял ю былъ

³² Вахромеев В. А. Элементарная теория музыки. М., 1967. С. 226–227.

³³ Скарына Ф. Творы. С. 45.

к себе”. Сродкам дасягнення лапідарнасці выказвання ў надпісаннях глаў часта выступаюць формы супіна, ці дасягальнага ладу. У Скарыны яны некалькі стылёва мадэрнізаваныя, дзеяслоў ужываецца не ў давальным, а ў вінавальным склоне, ён амаль субстантыўаваны: “Господь Богъ повелель Авраму выйти з земли своей...”, “И тамо поведаль Сараи сестрою быти”.

Паводле сучасных лінгвістычных уяўленняў, гэта форма складанага дзеяслоўнага выказніка, яна дазваляе пазбегнуць канструкцый складаназалежных сказаў, разгортвання якіх не дапускае лаканізм жанру надпісанняў. З пункту ж погляду генератыўнай граматыкі гэта вельмі змястоўна насычаная фразавая канструкцыя, форма супіна ў дадзеным выпадку дапамагае ўнікнуць разгортвання прастай мовы, спалучыць яе з аўтарскай ва няўласна прастай яе канструкцыі. Апрача выйгрышу ў лаканізме, гэта да таго ж яшчэ ў экспрэсіўным сэнсе вельмі багатыя граматыка-сінтаксічныя формы, дзе, паводле М. М. Бахціна, назіраецца сэнсавы поліфанізм, двуспалучанасць аўтарскай і прастай мовы.

Са свайго боку Ф. Скарыну ў надпісаннях, пры ўсёй іх змястоўнай сцісласці, удаецца захаваць адзінства стылю, характэрнае для ўсіх твораў прадмоўна-пасляслоўнага комплексу, вытрымаць даволі паслядоўна іх коланавую рытмічную ўпарадкаванасць. Нягледзячы на сваё ўсяго толькі “прапазіцыйнае” становішча, надпісанні вельмі часта ўтвараюць арганічнае змястоўнае цэлае не толькі з тэкстам прадмовы, але і са зместам перакладу асноўнага біблейскага тэксту, у чым прасочваецца своеасаблівая ўстаноўка перакладчыка-каментатара-выдаўца.

А з другога боку, менавіта вытрыманая сінтаксічна-рытмічная арганізацыя ў форме перыяду, з яго ўзвышэннем і ніспадзеннем інтанацыі, арганізуе, здавалася б, “назыўны” тэкст надпісання ў цэласнае выказванне — у асобны жанр, вылучае яго са структуры як перакладу, так і прадмовы. Самай старажытнай сінтаксічнай сувяззю была далучальная, з якой развівалася яе наступная градацыя — спалучальная, яшчэ пазнейшая, падпарадкавальная. Разам з пералічальнай інтанацыяй далучальная сувязь праз розныя сродкі сінтаксічнай выразнасці (эліпсісы, інверсіі і г. д.) звязвае асобныя сказы ў адзінае рытміка-меладычнае цэлае, не просты сэнсавы абзац, а — перыяд. Невыпадкава пазней пры фарміраванні нацыянальных сістэм вершаскладання перад паэтамі паўстае пытанне актуалізацыі менавіта гэтых тыпаў сувязі экспрэсіўнага сінтаксісу.

Зладжаная коланавая, у форме высокаарганізаванага паралелізму членаў і ў цэлым паслядоўна перыядычная ўпарадкаванасць скарынаўскай прозы была набліжана да таго, што яе рытмічныя адзінкі, выдзеленыя ў самастойны радок, здольны былі, як мы вышэй паказвалі, сфарміраваць ужо даволі ўрэгуляваны версіфікаваны рад, набліжаны да верлібру. Такую рытмічна ўпарадкаваную прозу аддзяляе зусім невялікая мяжа ад вершаванай

Багародзіцы і першы ікас акафіста архангелу Міхаілу) узбагачае наша ўяўленне аб паэтычнай спадчыне Ф. Скарыны, каштоўнай для нас у якасці першаўзораў беларускай паэзіі.

Аднак на Ф. Скарыну-рэформатара і стваральніка літаратурнай мовы, нарэшце, на самую культуру яго мастацкай творчасці быў кінуты ценз негатыўнай ацэнкай старымі даследчыкамі ўнармаванасці мовы яго выданняў.

З погаласу рускіх мовознаўцаў адносна скарынаўскай спадчыны запазнаваў супярэчлівы погляд, не пераадолены па сёння. Як узгадніць гэта парадаксальнае: з аднаго боку, узорную апафатычную экзэгузу, высокую культуру перакладу і мастацкай творчасці і, з другога боку, стан літаратурнай мовы, якая нібыта мяжуе з непісьменнасцю. Вось ацэнка скарынаўскай мовы, дадзеная вядомым рускім лінгвістам А. І. Сабалеўскім у рэцэнзіі на кнігу П. У. Уладзімірава:

“Мноства формаў аорыста, імперфекта, вельмі часта няправільных, усемагчымых славянскіх формаў слоў, якія знаходзяцца ў яго перакладах, паказвае, што ён меў на ўвазе выдаць Біблію на славянскай мове і што ён зрабіў для гэтага ўсё тое нямногае, што мог. Пры крайняй слабасці ведання славянскай мовы ў Паўднёва-Заходняй Русі яго часу, пры неабходнасці працаваць далей ад людзей, колькі-небудзь дасведчаных у гэтай мове, для чалавека нахшталь Скарыны наўрад ці можна было авалодаць славянскай мовай лепш, чым авалодаў ён”³⁷.

Прыхільнікаў негатыўнага погляду на скарынаўскую моватворчасць трымае ў палоне паблажлівы тон вядомага лінгвіста, маўляў, беларускі дзеяч у тых умовах зрабіць большае не мог. Але існуе паблажлівасць, якая мяжуе з пагардлівасцю, у дадзеным выпадку нават не столькі ў адносінах да спадчыны Ф. Скарыны, як да самой зусім ужо да таго часу занябанай традыцыі “Паўночна-Заходняга краю”. Можна ўрэшце дараваць вучонаму цьмянае ўяўленне пра былую культуру Вялікага Княства Літоўскага, куды, побач з Масковіяй, у выніку другога паўднёvasлавянскага ўплыву перамяшчаўся цэнтр праваслаўнай духоўнасці і вучонасці. Але як мог уплывовы лінгвіст ацэньваць мову Скарыны, у прыватнасці яе царкоўнаславянскую аснову, па мадэлі царкоўнаславянскага варыянта рускай мовы? Ці ж невядома, што сама царкоўнаславянская мова ў яе ўсходнеславянскай рэдакцыі, як яна данесена праз астрожска-елізавецінскую кніжную традыцыю, гэта ўсяго толькі адзін з варыянтаў былой агульналітаратурнай мовы славян. І ці ж незразумела ў гэтай сувязі, што ў асобе мовы Скарыны і, у прыватнасці, яе багаслоўска-літургічнага стылю меўся іншы, больш старажытны варыянт стараславянскай мовы з усёй паўнатай ладавых формаў і іншых рэшт-

³⁷ Соболевский А. И. Доктор Франциск Скорина: Его переводы, печатные издания и язык: Исследования П. В. Владимирова // Журн. М-ва нар. просвещения. 1888. С. 328.

каў старажытнага слова, якіх адпаведны царкоўнаславянскі стыль рускай мовы ў сваім пазнейшым літаратурным фарміраванні ў такой першаснасці ўжо не ведаў. Вядома, царкоўнаславянскі пласт у мове Скарыны знаходзіцца ў стане напружаных змен, у ім мы яшчэ застаем пераход ад старажытнага да эразмаўскага напісання (Бівлія, Есфер-царица), якое руская мова атрымала як норму, ужо гатовым. І ў цэлым гэта пара свабоднага складвання старабеларускай літаратурнай мовы па класічнаму ўзору з апорай на кніжныя мадэлі стараславянскай мовы, калі мы застаем асабліва інтэнсіўны працэс засваення і прыстасавання яе элементаў.

Але нават ва ўмовах гэтага бурнага зліцця разнастайных плыняў у літаратурную мову ў моватворчасці Ф. Скарыны як дамінуючую рысу яго моўнай палітыкі трэба назваць тэндэнцыю да пераадолення стылявой неўпарадкаванасці. Падобна М. В. Ламаносаву ў XVIII ст. у Расіі і Вуку Караджычу ў XIX ст. у сербаў наш моўны рэфарматар праводзіў разумны адбор царкоўнаславянства, даючы шырокае месца ўласна беларускаму элементу.

А за гэтай натуральнай мовазнаўчай мудрасцю шмат хто з вучоных бачыў толькі адлюстраванне Ф. Скарынам выхаду з ужытку царкоўнаславянскага пласта. А яго гнуткай і надзвычай чуйнай да мовы лінгвістычнай палітыкі, здаецца, дагэтуль ніхто не ацаніў. Сам факт наяўнасці глосаў у тэкстах перакладу Бібліі сведчыў пра існаванне пэўнай нормы літаратурнай мовы ва ўяўленні Ф. Скарыны, бо тыя словы, якія выносіліся на “боці”, былі па-за асноўнымі межамі літаратурнай мовы, ці архаізмамі, ці запазчаннямі, ці патэнцыйнымі словамі.

Менавіта талент Францыска Скарыны як выдатнага багаслова і таленавітага духоўнага пісьменніка дапамог яму выпрацаваць класічны, стрыжнявы напрамак у развіцці старабеларускай літаратурнай мовы, наступствы адступленняў ад якога даводзілася і даводзіцца выпраўляць на працягу ўсёй гісторыі айчынай кніжнасці.

АЛЯКСЕЙ КАЎКА (Масква)

НАЦЫЯНАЛЬНАЕ СВЕТАБАЧАННЕ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ

Праблема самасвядомасці Скарыны — адна з істотных у скарыназнаўстве. За яе межамі правільна вызначыць месца і ролю гуманіста-першадрукара ў гісторыі айчынай культуры, арыгінальнасці яго ўкладу ў міжнародную духоўную скарбонку, зразумець, нарэшце, своеасаблівае беларускае Адраджэнне ў кантэксце еўрапейскага адраджэнскага руху. Прычым пад выразам “адраджэнне”, пагаджаючыся з У.Конанам, А.Мальдзісам і іншымі даследчыкамі, варта зразумець сталую заканамернасць у гісторыі Беларусі, звязаную з адвечным

змаганнем народа за сваю нацыянальную адметнасць і выжывальнасць у варунках асімілятарскай пагрозы, са здольнасцю да ўзнаўлення і адраджэння сваёй творчай энергіі пасля кожнага чарговага нацыянальна-культурнага за-няпаду.

У гэтым адраджэнцкім “ланцугу” Скарынава звязно — першае і ў храналагічным, і ў тыпалагічным сэнсе. Бо менавіта яго асветніцтва запачаткавала альбо ўзмацніла ў беларускім пісьменстве, усёй культуры тэя ўласцівасці, якія ў рэшце рэшт і абумовяць яе нацыянальны стыль. Пра якія ўласцівасці гаворка? Па-першае, — гэта адносіны да роднай мовы як га-лоўнага чынніка культуры, духоўнай паўнаценнасці чалавека. Па-другое, — пытанне рэлігіі і рэлігійнасці, суаднясенне Боскага і зямнога, ідэальнага і матэрыяльнага ў чалавеку, рэлігійныя адносіны ў народзе наогул. Далей, па-трэцяе, — сукупнасць сацыяльна-палітычных, культурных, маральна-этычных каштоўнасцей, звязаных з адносінамі чалавека да сваёй Айчыны (Бацькаўшчыны). Прыязныя, па-чацвёртае, адносіны да іншаземных наро-даў і культур. Усе толькі што пазначаныя рысы маюць універсальны агуль-началавечы змест, але ў свядомасці і практыцы беларускага дзеяча набылі канкрэтна-нацыянальную індывідуальнасць, тым і ўзбагаціўшы славянскую і агульнаеўрапейскую культуру. Творчасць Скарыны, інакш кажучы, — гэта выказанае беларусам слова пра агульначалавечую ісціну, заснаваную на хрысціянскім ідэале дабра, міласэрнасці, міралюбства, характава.

На жаль, уласна беларускі, “свядомасны” абсяг найслабей распрацава-ны ў параўнанні з іншымі дзялянкамі скарыназнаўства. Ці не таму пры ад-носна немалой колькасці публікацый аб нашым гуманісце фігура яго ўсё яшчэ малавядомая, іншым жа разам згадваецца ў спрэчных, нават невера-годных варыянтах: то як аўтар “русского” (г.зн. вялікарускага) перакладу Бібліі, то як беларус паходжаннем, але паляк па самасвядомасці (“Франці-шэк походзіл з Бялорусі, але чул сен полякем”, — чытаем у нарысе Аль-герда Будрэвіча аб мажлівым патомку славутага Палачаніна канадскім хірур-гу Станіславе Скарыне (Perspektywy. 1978. № 48. S. 24). Здараюцца памылкі і агульнейшага, так бы мовіць, акадэмічнага ладу, калі ўся беларуская сла-веснасць залічваецца да малапісьменнай, яе жыццяпіс некаторыя аўтары вядуць толькі з XIX ст.¹

¹ Так менавіта лічыць Дарыуш Мацюк, сцвярджаючы, што беларусы — наймалодшы ў Еўропе народ, “пазбаўлены дзяржаўных традыцый, а культурныя традыцыі вядзе толькі з другой паловы XIX ст.” Цыт. па: Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów // Studia nauk politycznych. 1987. Nr. 1. S. 85. Тым дзіўней успрымаеш такое вольнае меркаванне, знаёмячыся з навуковым нарысам вядомага польскага даследчыка беларушчыны Францішка Сяліцкага пра радавод і шматвяковыя традыцыі беларускай літаратуры (Sielicki F. Literatura białoruska do końca XVIII wieku. Wrocław, etc, 1985), з палемічнымі нататкамі Сакрата Яновіча пра тэя ж традыцыі, а таксама — лакуны ў асвятленні беларуска-польскага творчага сужыцця (Janowicz S. Białoruś, “Białoruś...” Warszawa, 1987).

Сказваецца, мабыць, занадта беларуская сціпласць, а дакладней — зцяты нацыянальны нігілізм, які доўга насаджала на Беларусі, ва ўсім савецкім грамадстве камандна-адміністрацыйная сістэма з яе вульгарна-класавым, звышінтэрнацыяналісцкім поглядам на гісторыю і культуру народа.

Таму сёння, ва ўмовах дэмакратызацыі, вяртання нацыянальна-патрыятычным вартасцям іх першаснага значэння стаецца больш рэальнай задача асэнсавання Скарыны як нацыянальнага ідэала беларусаў, праз які народ пазнае сябе і сваё прызначэнне ў гісторыі.

Тут дарэчы будзе нагадаць напрацоўкі беларускай думкі на пачатку стагоддзя, на дзейным нацыянальна-адраджэнцкім этапе нашае гісторыі. Менавіта тады пісьменнікі і публіцысты, згуртаваныя вакол газеты “Наша ніва” (М. Багдановіч, В. Ластоўскі, Л. Гмырак, браты І. і А. Луцкевічы, Р. Зямкевіч), пазней — навукоўцы Белдзяржуніверсітэта і Інбелкульта (У. Пічэта, В. Дружыц, М. Доўнар-Запольскі, Я. Лёсік, У. Ігнатоўскі), прадстаўнікі заходнебеларускага культурна-навуковага руху (М. Гарэцкі, І. Канчэўскі, А. Станкевіч, І. Дварчанін і інш.) ставяць пытанне аб Скарыне як з’яве ўласна беларускай гісторыі, беларускай нацыянальнай свядомасці. Тым самым пачынае пераадольвацца панавалішая ў навуцы (уключаючы фундаментальныя працы П. Уладзімірава, Я. Карскага) метадалогія і метадыка так званая “западно-руссизма” ў дачыненні да гісторыі культуры Беларусі, спадчыны Францішка Скарыны ў прыватнасці.

Адным з лепшых прадстаўнікоў беларускай інтэлігенцыі назваў асветніка з Полацка М. Багдановіч, трапна зазначыўшы сціслую ўзаемазвязь і ўзаемаабумоўленасць паміж дзяржаўна-палітычнай незалежнасцю беларусаў у эпоху Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) і развітым для свайго часу станам іхняе культуры, заняпад якой у XVII–XVIII стст. прадвырашаны быў у многім стратай гэтай незалежнасці (Люблінская унія 1569 г.), паступовай асіміляцыйнай мясцовай шляхты.

Цікавую і арыгінальную спробу асэнсавання асветніцкага прыкладу Скарыны з гледзішча гістарычных лёсаў беларускай інтэлігенцыі зрабіў І. Канчэўскі (псеўданім І. Абдзіраловіч) у сваёй публікацыі “Адвечным шляхам” (Вільня, 1921). Правідловы, “адвечны шлях” нацыянальнай культуры, разважае аўтар, не ў сляпым перайманні знешніх узораў (чым скрозь грашыла асвечаная частка беларускага грамадства), але творчае пераасэнсаванне на ўласнай глебе ўсходне-візантыйскіх і заходне-рымскіх культуратворчых пачаткаў, што бліскуча ўвасобіў сваёй дзейнасцю Францішак Скарына.

У тым самым часе, што і кніга Канчэўскага, у Вільні і Мінску выходзяць з друку працы па гісторыі беларускай літаратуры М. Гарэцкага, М. Янчука. Абодва аўтары засяродзілі ўвагу на дэмакратычнай накіраванасці Скарынавага асветніцтва дзеля “людзей простых, паспалітых”, намаганнях пер-

шадрукара па ўдасканальванню беларускай мовы ў сферы рэлігійнага ўжытку, на яго глыбока свядомым патрыятызме. На думку Янчука, Скарынава творчасць, апрача іншага, стала прыкладам аптымізацыі канфесійнага і спецакага напрамкаў у выхаванні чалавека. На жаль, такое спалучэнне веры і рацыянальных ведаў у пазнейшыя часы, працягваю да следчык, саступіла перад вострай рэлігійнай барацьбой праваслаўя і каталіцтва, у якую былі ўцягнуты практычна ўсе літаратурныя сілы Беларусі, трацячы свае таленты на дагматычныя спрэчкі і забываючы за імі больш істотныя грамадскія праблемы.

Гэтую ж праблему рэлігіі і нацыянальнасці ў святле Скарынавай традыцыі закрануў В. Ластоўскі ў даследаванні “Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі” (Коўна, 1926). Наколькі Скарына сваёй творчасцю ўвасобіў цэласнасць духоўна-культурнага развіцця беларусаў на падставе ўзаемадзеяння народнасці і веравызнання, нагэтулькі, лічыў Ластоўскі, царква на Беларусі — праваслаўная і каталіцкая — не выказалі належнага разумення нацыянальна-культурных інтарэсаў народа і часта выкарыстоўваліся суседнімі дзяржавамі наперакор гэтым інтарэсам, як сродак асіміляцыі, этнакультурнай пераарыентацыі беларускага насельніцтва. Можна ў святле гэтых разважанняў вучонага калі не прыняць, то, прынамсі, зразумець яго погляд на становішчыню ролю уніі (раней з падобнай думкай выступілі К. Каліноўскі, М. Багдановіч) як альтэрнатыву рэлігійна-палітычнаму націску звонку ².

У 20-я гады беларускае скарыназнаўства (напр., зборнік “400-лецце беларускага друку”. Менск, 1926) паставіла і пачало распрацоўку шэрагу вузлавых пытанняў адносна эпохі Скарыны, беларускага Адраджэння як разнавіднасці агульнаеўрапейскага, этнакансалідацыйных працэсаў у тагачаснай Беларусі, нацыянальна-творчай ролі асветніка-першадрукара, які праз агульнанародную накіраванасць сваіх друкаў (“людям простым, пасполітым”) упершыню злучыў пісьменства з народамі, чым выказаў адну з істотнейшых уласцівасцей беларускага гуманізма, адраджэнцкага асветніцтва. Да такіх жа вузлавых належала і пытанне аб характары Вялікага Княства Літоўскага, дакладней, беларуска-літоўскай дзяржавы і яе спрычыннення да развіцця беларускай мовы, патрыятычнай думкі, нацыянальнай культуры наогул, заканамерным вынікам якой і быў узлёт Скарынавага генія ³.

² Грунтоўны крытычны аналіз уніі і, шырэй, праблемы беларускай нацыянальнай царквы, з улікам супярэчнасцей гісторыка-культурнага досведу Беларусі, прадстаўлены ў публікацыі невядомага аўтара “О “старой” и “новой” унии” // Скарыніч. Мн.; Смаленск, 1997. Вып. 3. С. 165–181.

³ “Нацыянальна-культурнае адраджэнне народа, — чытаем у адным з артыкулаў У. Пічэты, — мажліва толькі ў варунках самастойнага палітычнага існавання. Мова ў стане развівацца і ўмацоўвацца, калі яна з’яўляецца мовай упраўлення, заканадаўства і асветы. Беларускае мова ў XVI ст. здолела толькі таму стаць моваю літаратуры, што Беларусь жыла самастой-

Запанаваўшая ў навуцы к пачатку 30-х гадоў і на цэлае наступнае паўстагоддзе глухая пара вульгарызатарства і дагматызму, пры агульным цэнтралісцка-асімілярскім настаўленні афіцыйнай палітыкі і ідэалогіі ў нацыянальным пытанні, не спрыяла засяроджванню на нацыянальных аспектах гісторыі і культуры, творчых слаўтасях Беларусі. Ды і самі паняцці тыпу “беларуская дзяржаўнасць”, “беларуская свядомасць”, “беларускае нацыянальнае пачуццё”, “беларускі патрыятызм” і г. д. былі залічаны да разраду падазроных, калі не крамольных, намаганнямі звышінтэрнацыяналістаў выкраслены з навуковага і публіцыстычнага ўжытку, альбо выкарыстоўваліся, як правіла, са знакам мінус, у выкрывальніцкіх, “антынацыяналістычных” мэтах. Як бачым, згаданы на пачатку парадокс невядомасці вядомага Скарыны мае свае прычыны.

Натуральна, што сучасная адраджэнцкая думка, узнаўляючы на папялішчах сталіншчыны і абэцэдэршчыны (гл.: Падокшын С. Абэцэдэршчына // Літ. і мастацтва. 1990. 8 чэрв.) цэласныя, нацыянальна вартасныя адносіны да культурнай спадчыны, гістарычнай памяці народа, зведвае інспіруючае ўздзеянне творчага набытку папярэдніх адраджэнцаў. Станоўчай прыкметай апошніх двух гадоў з’явілася філасафічнае, так бы мовіць, пашырэнне і паглыбленне даследчага кругагляду на феномен Скарыны, спроба спасціжэння яго не проста як эпахальнай з’явы ў мінулым, але як сталай характэрнай якасці ў нацыянальнай субстанцыі беларускага народа, як гуманіста-адраджэнца “свайго ды нашага часу” (Энцыклапедычны даведнік, прысвечаны Скарыне, манаграфіі і публікацыі Г. Галечанкі, У. Конана, Ю. Лабынцава, В. Чамярыцкага, А. Яскевіч, матэрыялы Першых (Мінск, 1986), Другіх (Полацк, 1995) Скарынаўскіх чытанняў, а таксама адпаведных канферэнцый ў Маскве (1990), Венецыі (1992) і г. д.).

Скарынава асветніцтва прыцягальнае і скрозь актуальнае для нас сваёй грамадзянска-патрыятычнай накіраванасцю, асаблівым замілаваннем да мацярынскага слова. “И видечи таковые пожитки в так малой книзе, я Францишек, Скоринин сын с Полоцька, в лекарских науках доктор, повелел есми Псалтырю тиснути рускими словами а словенским языком наперед ко чти и к похвале Богу..., а потом к пожитку посполитого доброго, наболе с тое причины, иже мя милостивый Бог с того языка на свет пустил” (Скарына Ф. Творы. Мн., 1990. С. 18). У старабеларускім пісьменстве гэта, па сутнасці, першая з дасюль знаных намі праяў высокай этналінгвістычнай свядомасці пісьменніка, для якога родная мова мае арганічную непадзельную еднасць кнігатурчай і выхаваўчай ролі. Эпоха Адраджэння акурат і запа-

ным палітычным жыццём, што беларускае слова панавала ў адміністрацыі і заканадаўстве, што сціплыя беларускія канцылярысты былі вялікімі творцамі актывае мовы”. — Пичета В. Две культуры в Белоруссии: Буржуазная культура и культура социалистическая // Сов. строительство. Мн., 1928. № 3–4. С. 143.

чаткавала ўзыходжанне розных гаворак, дыялектных утварэнняў да ўзроўню нацыянальных моваў, чаму спрыялі таксама і пераклады Бібліі на тагачасныя еўрапейскія мовы. З гэтай з’явай, як вядома, К. Маркс звязваў пачаткі Рэфармацыі, “абуджэнне нацыянальнасцей”.

Пры ўсіх разыходжаннях адносна тыпалогіі Скарынавага перакладу біблейскіх тэкстаў (беларуская мова, рэдакцыя царкоўнаславянскай, прамежкавая ад царкоўнаславянскай да беларускай, старабеларускі “высокі” біблейскі стыль і г. д.) дастаткова відочны дэмакратызм, даходлівасць, стылявая вабнасць усёй моўнай фактуры перакладчыка. “Муж наученый есть крепок и моцень”, “Пуга прислужит коню и узда ослу и жезль на хребет немудрых”, “За похотями твоими не ходи и от злое воли твоея отвернися”, “Припусти к собе чужоземца и превратитъ тебе въ бури и ответет ты от власных путей твоих”, “Кто доткнется смолы, змажеться от нее, и кто живет з гордым, облечется в гордость”, “И власную жену любити, а пред чужою утекати”, “Прото ж укрепися и буди велми мужныи”... Высокі царкоўнаславянскі (кніжнаславянскі) стыль, як можна заўважыць з пададзеных вышэй прыкладаў, Скарына ўзбагачае і адначасна спрощвае жывой народнай лексікай, фразеалагічнымі зваротамі. Звычайнае гаваркое слова ў біблейскім стылявым кантэксце дзякуючы Скарыне, набывала выключную меладыйную, эстэтычную выразнасць, тым самым узмацняючы ідэйна-мастацкае ўздзеянне на чытача.

Мова свайго народа “братии руси” гуманіст-першадрукар увёў на абсягі сусветнай культуры, мастацкага і маральнага досведу чалавецтва, нагадаўшы чытачу пра агромністыя культуратворчыя здольнасці яго роднага слова, пра назначэнне перакладаемых кніг: “...наперед Богу ко чти и своему прироженому рускому языку к науце”. Нельга ў гэтым і падобных праграмных выказваннях Скарыны не заўважыць якасна новай сацыялінгвістычнай сітуацыі, выкліканай у грамадстве Скарынавым асветніцтвам, калі навучанню, а яшчэ шырэй — шанаванню роднай мовы надаецца самае высокае маральна-педагагічнае значэнне, суадноснае ролі хрысціянска-рэлігійнага выхавання, паводле аўтара “Бивлии русской”, выйсцевай і канчатковай мэты чалавечага жыцця (“тако ж и люди игде зродилися и ускормлены *суть по Бозе...*” (курсіў наш. — А.К.)).

Пэўна так глыбока і абсяжна глянуць на праблему мовы мог чалавек з дастаткова развітымі нацыянальным пачуццём, моўнай свядомасцю, прычым зберажонымі і выказанымі за межамі радзімы, у асяроддзі пераважна іншаэтнічным, іншамоўным. Гэтую істотную акалічнасць, мабыць, таксама варта браць пад увагу дзеля больш поўнай і аб’ектыўнай ацэнкі Скарынавага наватарства на магістральным напрамку айчыннай культуры.

Ад яго, слыннага Палачаніна, зачынае беларускае пісьменства традыцыю шчырай адданасці роднаму слову, ад якой ужо ў Новым часе адштур-

хнецца другі Францішак — Багушэвіч, кіруючы суродзічам набатную перасцярогу-запавет: “Не пакідайце мовы нашай беларускай, каб не умерлі!”

Некалькі меркаванняў пра канфесійны бок пытання. Скарына, як вядома, не акцэнтаваў веравызнавальнага моманту ў сваёй творчасці, чым надоўга заклапаціў даследчыкаў, звяклых да адзначаных адказаў і ў гэтай справе. А між тым асабісты жыццяпіс нашага першадрукара (верагодней за ўсё католіка) пакінуў нашчадкам апасродкаваны доказ пра этнакультурнае, нацыянальнае адзінства народа пры многасці веравызнанняў (праваслаўныя, католікі, пазней — пратэстанты, уніята). У гэтых адносінах творчы вопыт Скарыны даволі цікавы і, здаецца, варты грунтоўнага асэнсавання ў рэчышчы шматвяковай гісторыі рэлігійнага жыцця на Беларусі.

Да Скарыны, па сутнасці, узыходзіць важная, дасюль не вырашаная праблема рэлігійна-нацыянальнага сінтэзу ў беларускай культуры, дзе поліканфесійны склад грамадства не ўскладняў бы, не замаруджваў, як дасюль вялося і вядзецца, а спрыяў бы росквіту нацыянальнай культуры і свядомасці беларусаў. Нічога дзіўнага ў тым, што закранутая праблема прылучана да ліку цэнтральных у сучасным адраджэнцкім руху.

“Ваганне паміж Захадам і Усходам, — значыць некалі згаданы ўжо І.Канчэўскі, — шчырая непрыхільнасць ні да аднаго, ні да другога — з’яўляецца асноўнаю адзнакаю гісторыі беларускага народа. Прыклад Скарыны, аб якім да гэтай пары невядома, хто ён быў такі, ці каталік, ці праваслаўны, і пэўна, што і той і другі разам, адбівае гэтае з’явішча ў душы беларускага духу, у індывідуальнасці, у душы нашага першага інтэлігента. Гэтую рысу беларуская народная інтэлігенцыя захавала і да нашай пары, але, як бачым, на тое ёсць гістарычныя прычыны” (Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: Даследзіны беларускага сьветагляду. Вільня, 1921. С. 7). Другі беларускі аўтар, Станіслаў Грынкевіч, у каментары да выказвання Канчэўскага зрабіў крыху пазней істотнае ўдакладненне: згаданае ваганне ў беларускім характары зусім не азначае беспрынцыповасці поглядаў, няздольнасці да выбару. Наадварот — гэта хутчэй праява ўстойлівасці, своеасаблівай кансерватыўнасці, паколькі “беларус неахвотна прымае новае, усяроўна адкуль яно ідзе і хто яго прыносіць з сабою” (Грынкевіч С. З зацемак аб характары беларуса // Калосьсе. (Вільня). 1935. Кн. 2. С. 112).

Да Скарынавай традыцыі спалучэння рэлігіі і нацыянальнасці на падставе талерантных адносін да розных веравызнанняў далучаюцца сёння грамадска-адраджэнцкія арганізацыі Беларусі — Беларускі фронт “Адраджэнне”, Таварыства беларускай мовы імя Францішка Скарыны, шматлікія суполкі культурна-асветніцкага і краязнаўчага характару. Яны імкнуцца да дыялогу з цэрквамі — каталіцкай, праваслаўнай — дзеля ўвядзення беларускай мовы ў рэлігійны ўжытак, пераадолення ізаляванасці царкоўных інстытутаў ад уласна беларускіх культурна-нацыянальных патрэб. Ажыў-

ляецца хрысціянская плынь у сучаснай беларускай літаратуры і грамадскай думцы. Адпаведныя зрухі заўважаюцца і сярод духавенства — праваслаўнага і каталіцкага (падрыхтоўка перакладу Бібліі на сучасную беларускую мову, паступовае, пакуль што спарадычнае ўвядзенне гэтай мовы ў літургічную і педагогічную практыку). Усё разам узятая паклікана спрыяць пераадоленню штучнага разрыву паміж рэлігіяй і культурай, адбудове духоўна-культурнай раўнавагі ў народзе.

Нарэшце, патрыятызм Скарыны — абагульненая выява яго нацыянальнага светабачання, аб чым неаднойчы ўжо даводзілася пісаць. Зазначу толькі, што Скарынава ідэя “вялікае ласкі” да Бацькаўшчыны, выказаная праз дасканалае спалучэнне філасофіі і паэзіі ў айчыннай славеснасці дасюль застаецца ўзорам мастацкасці і грамадзянскасці. З гэтымі рысамі звязаны і універсальны сэнс Скарынавага патрыятызму, паколькі пераканаўча даводзіць, як можна словам і справай слугаваць “народу ў чалавецтве і чалавецтву ў народзе” (У. Салаўёў). З тым, што чалавецтва пачынаецца з канкрэтнага чалавека, засяроджанага ў канкрэтным народзе. Агульначалавечыя ж вартасці — ніякія не абстракцыі, але паўстаюць і здзяйснююцца на пэўнай нацыянальнай глебе, “подлуг обычаев землі, часу і места” (Скарына).

Ці не гэтай воль зямлю прыцягальнасцю Скарынава дыялектыка нацыянальнага і агульналюдскага забяспечыла сабе трывалу прапіску ў аналах айчыннай і сусветнай гуманістычнай думкі? Прынамсі, гэтакім высакародным спалучэннем прасякнуты радкі Звароту Управы БНФ “Адраджэньне” да беларускай грамадскасці з нагоды помнага Скарынавага юбілею (верасень 1990 г.) — імі і хацелася б давяршыць нашыя разважанні:

“Волат эпохі Адраджэння, аўтар першадрукаванае беларускае Бібліі — Скарына запаведаў нам высокі ідэал чалавечнасці — беларускасці — усечалавечнасці. Сягоння народ Беларусі працярэблівае новыя пуцявіны свайго нацыянальнага Адраджэння: вяртае забытую, разграбленую і скажоную таталітарнай сістэмай спадчыну разам з імёнамі сваіх мысляроў і прарокаў, адраджае знявечанае чужынцамі і дамарослымі рэнэгатамі роднае мацярынскае Слова, ладзіць сваю дзяржаўную незалежнасць і суверэннасць, уздымае, нарэшце, перад светам сваю патаптаную нацыянальную годнасць. Ва ўсёй гэтай абнаўленчай працы з намі разам вячыстая постаць Францішка Скарыны — Першаадраджэнца, Першавучыцеля беларусаў. З намі Скарынавы скрыжалі Багачцівасці, дабрыні, справядлівасці, чалавекалюбства, адданасці маці-Радзіме, прыязні і духоўнай лучнасці з народамі і культурамі свету”. (Тэкст “Звароту” ў асабістым архіве аўтара.)

ДА ПЫТАННЯ ПРА САЦЫЯЛЬНА-ПАЛІТЫЧНЫЯ ПОГЛЯДЫ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ

інула ўжо чатырыста восемдзесят год з таго часу, калі вялікі сын сваёй Айчыны, Францыск Скарына, распачаў кнігавыдавецкую дзейнасць. Сёння яго імя вядома кожнаму беларусу, кожнаму адукаванаму чалавеку. Ён — адна з найярчэйшых зорак беларускай і сусветнай гісторыі, сімвалізуе гонар беларусаў за сваю радзіму, яе незалежнасць і прыхільнасць да еўрапейскай цывілізацыі. І чым больш паўстае веліч яго таленту, тым больш мацнее вера ў годнасць беларускай нацыі, у годнасць нашай бацькаўшчыны.

Гісторыя, ды і сам Ф.Скарына, быццам спецыяльна пакінулі нашчадкаў вялікую колькасць “белых плям”, загадак, супярэчнасцей у яго лёсе, узбуджаючы цікавасць не толькі да іх раскрыцця, але і да адчування сваёй нацыянальнай свядомасці. Таму да сённяшняга часу працягвае звяртаць на сябе ўвагу даследчыкаў шматграннасць яго творчасці, глыбіня яго думак. І як парада і падказка для будучых даследчыкаў яго творчасці гучаць словы Скарыны з прадмовы кнігі Прытчы Саламона: “...притчи или присловия, понеже иными словы всегда иную мудрость и науку знаменуют а иначея ся разумеюць, нежели молвены бываюць, и болши в себе сокритых таин замыкаюць, нежели ся словами пишуць”¹. Такі мастацкі сімвалізм, які, на думку У. М. Конана², Ф. Скарына выкарыстоўваў, каб паказаць дваікі сэнс сваіх кніг, дае падставу глыбей падысці да аналізу яго твораў. Нягледзячы на шэраг грунтоўных даследаванняў аб жыцці, дзейнасці, аб філасофскіх, маральных, этычных поглядах, гістарычны партрэт Ф. Скарыны не быў бы поўным, калі б не звярнуць увагу на яго палітычныя ідэі, якія, на мой погляд, сталі не толькі адной з прычын кнігавыдавецкай дзейнасці і асновай стылю жыцця вялікага гуманіста, але і своеасаблівым чынам паўплывалі на далейшае палітычнае развіццё Вялікага Княства Літоўскага. Адной з мэтаў аналізу палітычных поглядаў Ф. Скарыны з’яўляецца і больш дакладнае вызначэнне яго ролі ў развіцці палітычнай думкі і больш прынцыповае ўсведамленне месца скарынаўскіх ідэй у палітычнай ідэалогіі. З’яўляючыся мысліцелем-гуманістам, Ф. Скарына адстойваў прынцып раўнапраўя ўсіх людзей як абсалютную каштоўнасць чалавечай асобы: “Потреба теж ведати, — пісаў ён у пасляслоўі да кнігі Другі закон, — иже закон, или

¹ Скарына Ф. Творы: Прадмовы, сказанні, пасляслоўі, акафісты, пасхалія. Мн., 1990. С. 21. (Далей спасылкі на гэтае выданне ў тэксе.)

² Конон В.М. Литературный жанр, художественные символы и мифологические образы в творчестве Ф. Скорины // Ф. Скорина — белорусский мыслитель, просветитель, первопечатник: Сб. науч. тр. / Редкол.: М. Б. Ботвинник и др. Мн., 1989. С. 36.

право, разноличне ся от людей называеь. Едино — посполитое, понеже от всех народов посполитое соблюдаемо ест.. ровная свобода всем...” Як лічыць А. Мальдзіс, такая “свобода” знаходзіць увасабленне ў рэалізацыі “права кожнага чалавека на свой выбар жыццёвага шляху: “... в чём кто изволит, в том да пребывает”³. Такі дэмакратычны прынцып вялікі мысліцель абгрунтаваў “законом прироженным”, якім “людское естество... бываете справовано... Сей закон прироженный, — адзначаў Ф. Скарына, — написан ест в сердца одного каждого человека... А тако прежде всех законов или прав писаных закон прироженный всем людем от господа бога дан... А на том, яко на уднении, вси законы писаныи заложены суть” (62). Звяртаючы ўвагу на значнасць гэтых слоў, С. А. Падокшын сцвярджае, што “вучэнне Скарыны аб ідэальным законе ў нейкай ступені пераклікаецца з тэорыяй натуральнага права”⁴. Аднак ёсць неабходнасць удакладнення гэтага выказвання. Думкі Скарыны аб “натуральным праве” папярэднічалі самой тэорыі “натуральнага права”, якая была абгрунтавана пазней у працах Б. Спінозы, Т. Гобса, Дж. Лока і інш.

Заслугоўваюць увагі погляды Ф. Скарыны на праблеме ўдасканалення палітычнай сістэмы грамадства. Ідэя дагаварнай асновы будаўніцтва дзяржавы і дагаварнога характару адносін паміж дзяржавай і індывідам сведчыць, на маю думку, аб яго прыхільнасці да абмежаванай манархіі, але з моцнай, аўтарытэтай выканаўчай уладай. “Закон же писанный, — тлумачыў Ф. Скарына, — или от Бога ест даный, яко суть книги Моисеовы и святое Евангелие, или от людей уставленный, яко суть правила святых отец на соборех пописанные, и права земская, еже единый кажный народ с своими старейшими ухвалили суть подле, яко же ся им налепей видело быти” (64).

У сваіх палітычных разважаннях Ф. Скарына даволі блізка падыходзіць да думкі аб неабходнасці размежавання ўладаў. Першаснае, цэнтральнае месца ў палітычнай сістэме ён адводзіць органу, які называе ў прадмове да Бібліі “собранием”: “...собрание людского и всякого града, еже верою, соединением ласки и згодою посполитое доброе помножено бываете” (46). Менавіта такому “собранию” належыць права прыняць “закон... писанный... от людей уставленный, яко суть правила святых отец на соборех” (64). Прычым у думцы аб кадыфікацыі права Ф. Скарына на першае, асобнае месца ставіць так званае “единое право” як галоўны закон для ўсіх, “понеже от всех народов посполите соблюдаемо ест...” (64).

Асобнай галіной улады Ф. Скарына лічыць царскую ўладу. Пры характарыстыцы так званага “царскага права” ён адзначае: “Тое будеть право

³ Мальдзіс А. Титан эпохи Возрождения // Из тьмы веков светлеющие лики. Мн., 1994. С. 65.

⁴ Подокшин С. А. Проблемы человека и общества в философско-этическом учении Ф. Скорины // Ф. Скорина — белорусский мыслитель, просветитель, первопечатник. С. 23.

цареву — побереть сыны ваша и наделаёт с них езцев и гоньцев, и встановит себе воеводы и сотники, и ратае поль своих... и прочая” (64). Можна заўважыць, што галоўную функцыю “князей добрых” Скарына бачыць у тым, каб “боронить” “нас от рук поганских” (76).

Звяртаючы ўвагу на адметнасць судовай улады, у прадмове да кнігі Суддзяў Ізраілевых Ф. Скарына разважае, што суддзі “не справовали суть их, яко цари... но яко ровнии и товариши, раду... даючи и справедливость меж ними чинячи” (75). Ф. Скарына прапануе і своеасаблівы дэмакратычны прынцып фарміравання і дзейнасці органаў улады: “Судьи и справце уставите себе во всех вратах градов ваших, еже господь Бог дасть вам от кажного поколения, да судять людей судом справедливым, и да не уклонятся ни на жадную страну, и да не зрыть на лица, и не принимают даров, понеже дарове ослепляют очи мудрых людей и zmieniaют слова справедливых” (76). У сваіх меркаваннях аб судовай уладзе Ф. Скарына набліжаецца да ідэі аб неабходнасці стварэння падабенства суда прысяжных: “... о суде, естли бы ся пригодила между ними пря, да с obu сторон свою братию христиан посадят, и что тые найдут, да терпят”, — пісаў ён у пасляслоўі да Першага паслання апостала Паўла карынянам (111).

Адной з найважнейшых палітычных ідэй, выказаных Ф. Скарынам, з’яўляецца ідэя вяршыштва закона як права і магчымасць жыць у адпаведнасці з пастаянным законам. У гэтым сэнсе ён падыходзіць да паняцця прававой дзяржавы. Менавіта таму, звяртаючыся “ко всякому человеку: мудрому и безумному, богатому и вбогому, младому и старому” (22), Ф. Скарына падкрэсліваў значнасць закона ў грамадстве, пазначаў, што “закон, почтивый, справедливый, можный, потребный, пожиточный, подле приращения... не имея в себе закрытости, не к пожитку единого человека, но к посполитому доброму написанный” (64) і заклікаў людзей “все обычае закона хранить”, бо “без добрых обычаев не ест мощно почтивие жите людем посполите на земли...” (22).

Закон у Скарыны, па словах С. А. Падокшына, “выступае як аснова, на якой павінна грунтавацца сацыяльная гармонія, існаваць грамадства. Зацвярджанне культуры закона, павышэнне яго аўтарытэту сведчылі аб гарачым і шчырым імкненні мысліцеля зрабіць законнасць і правапарадак нормай для грамадства”⁵.

Адметнай з’яўляецца думка Ф. Скарыны і аб раўнапраўі розных народаў. Абгрунтоўваючы права кожнага народа на існаванне, на сваю зямлю як яго “натуральнае права”, у прадмове да кнігі Юдзіф ён пісаў: “Понеже от приращения звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птицы, летающие по въздуху, ведают гнезда своя; рыбы, плывающие по морю и в ре-

⁵ Падокшын С. А. Філасофская думка эпохі Адраджэння ў Беларусі. Мн., 1990. С. 193.

ках, чуюць выры своя, пчелы и тым подобная бороняць ульев своих, — тако ж и люди, игде зродилися и ускормлены суть по Бозе, к тому месту великую ласку имають” (45). З “натуральнага права” Скарына выводзіў і думку аб палітычным раўнапраўі народаў, сутнасць якога ў тым, што “права земская, еже единый кажный народ с своими старейшими ухвалили суть подле, яко же ся им налепей видел быти” (64).

Шмат месца ў сваіх разважаннях Ф. Скарына адводзіць праблеме палітычнага лідэрства. У параўнальнай форме супрацьпастаўлення розных палітычных лідэраў ён малюе свой ідэал лідэра. І калі Навухаданосара Ф. Скарына характарызуе як ганарыстага сябелюба, які “захотел не токмо царем быти, но и Богом... И для тое речи послал ест з войском Олоферна, воеводу своего, абы подбил все земли под власть его” (43), то зусім іншай асобай выглядае мудры Саламон. Заўважаючы каштоўнасць яго думак у прадмове да Прытчаў Саламона, Скарына як бы падкрэслівае значнасць такой рысы лідэра, як наяўнасць яснай палітычнай праграмы, адпавядаючай усім сляям насельніцтва: “Ест бо в сих притчах сокрита мудрость, якобы мощь в драгом камени, и яко злато в земли, и ядро ув ореху... В ней воистину ест дух разумности святой, единый, различный, смысленый, скромный, вымовный, движющийся, непоскверненный, истинный, сладкий, чистый, стальной, добротливый и всякую иную имеющий в себе добрую цноту... Притчи или Присловия премудраго Соломона... ко... людям простым посполитым к пожитку и ко розмножению добрых обычаев...” (22).

Папулярнасць лідэра, як лічыў Ф. Скарына, залежыць ад такіх асабістых якасцей, як смеласць, воля, дабрачыннасць, справядлівасць, любоў да радзімы, востры розум і самаадданасць. Адзначаючы, як прыклад, жыццё і дзейнасць Ісуса Навіна, ён пісаў: “А ту и воеводою за живота своего над людми поставил, был убо Иусу муж богобойный, справедливый, мудрый, смелый, силный, цнотливый, гразный и щасливый, и у своих справах чуйный и порадный” (40). Даволі катэгарычна ставіўся Ф. Скарына да такіх якасцей лідэра, як ганарлівасць, прагнасць, сябелюбства, асабістая карысць. Падкрэсліваючы з пазіцыі “натуральнага права” роўнасць усіх перад прыродай, ён заўважаў у пасляслоўі да Першага паслання Паўла Цімафею: “Таж о господарех, о рабех и о людех богатых, они же яко ничего на свет не принесоша, тако и [с] собою не воз[ь]мутъ. Прото, покинувши сребролюбие и гордость, велить чинити добрая дела и в них богатитися” (120). Аднак асабліва цікавая думка Ф. Скарыны па праблеме палітычнага лідэрства, на мой погляд, у тым, што ён здолеў вельмі блізка падысці да асэнсавання ідэі аб ролі асветніцтва ў асобе манарха. І тое, што біблейскі Саламон з’яўляецца прыкладам сапраўднага лідэра з прычыны яго мудрасці, Скарына абгрунтоўвае так: “И сего ради называется [Саламон] премудрый, понеже мудрейший иных был” (21), бо “просил ест от господа Бога мудрости и

разума” (20). А “дух разумности” Саламона “ к пожитку и ко розмножению добрых обычаев, абы, научившись мудрости, добре живучи на свете...” (22). І яшчэ адзін прыклад такога адукаванага манарха вызначае ў прадмове да кнігі Ісус Сірахаў Ф. Скарына. Гэта Пталемей Філадэльф, які меў па тых часах вялікую бібліятэку, “таковий убо был милосник науки и мудрости, иже болей избрал оставить в науце и в книгах вечную славу и память свою, нежели в тленных великих царских сокровищах” (24).

Ф. Скарына як прадстаўнік умерана-гуманістычных поглядаў быў прыхільнікам мірнага развіцця палітычнага працэсу. Ён не мог не бачыць, якія цяжкія страты прыносіць палітычнае насілле яго краіне і яго народу. Таму асноўны шлях у вырашэнні палітычных праблем і канфліктаў Ф. Скарына бачыў у згодзе — “с нея же все доброе всякому граду и всякому собранию приходит, незгода бо и наибольшие царства разрушаеть”, — пазначыў ён у пасляслоўі да Першага паслання Паўла карынфіянам (111). Згода, па яго меркаваннях, ёсць, перш за ўсё, найлепшы стан палітычнага становішча ў дзяржаве, які грунтуецца на любові да ўсіх, на паважанні розных думак, бо “все вкупе себе суть помощни” (112). Такім чынам, з сённяшняга пункту погляду можна адзначыць Ф. Скарыну як прадстаўніка рэфарматарскага накірунку ў палітычным развіцці. Яго рэфарматарскія погляды выразна бачацца і ў шляхах вырашэння ім тагачасных палітычных супярэчнасцей: барацьба “літоўскага” і “рускага” пачаткаў, супрацьстаяння праваслаўя і каталіцтва — “яко имамы жити во добрых обычаех, во соединении веры, спомогающе друг друга со всякою любовию, яко разные уды вси едину главу имуще Христа” (115–116). У гэтым выказванні Ф. Скарына прадстае прыхільнікам рэлігійнай уніі як сродку выхаду са складанага ўнутрыпалітычнага становішча.

Адной з важных асаблівасцей палітычных поглядаў Ф. Скарыны з’яўляецца іх сацыяльная накіраванасць. Гэта азначае, што ён адводзіў чалавеку ў палітыцы вядучае месца, у той жа час падкрэсліваючы, што і законы і дзейнасць дзяржавы павінны накіроўвацца для “посполитого доброго”. На яго думку — “без страха божия, без мудрости и без добрых обычаев не ест мощно почтивше жити людем посполите на земли...” (22). Тым самым Скарына дае тлумачэнне, што сацыяльныя фактары: права, рэлігія, культура і іншыя сацыяльныя ўмовы маюць першаснае ўздзеянне на палітычныя з’явы.

У той самы час Скарына падкрэслівае і актыўную палітычную ролю асобы дзеля агульнага дабрабыту: “...такo каждый христианин, свое имея дарование, к посполитого доброго розмножению да уделяеть, наиболее любовь ко всем да соблудаеть, еже ест совершена над все инья дарования, без нея же ничто проспешно ест”, — пісаў ён у пасляслоўі да Першага паслання Паўла (112). Адной з галоўных палітычных і маральных якасцей грамадзяніна Ф. Скарына лічыў патрыятызм. Распавядаючы пра цяжкі лёс

Юдзіфі, ён адзначаў: “... яко зеркало, жену сию преславную пред очима имеюще, в добрых делех и в любви отчины не толико жены, но и мужи наследовали и всякого тружания и скарбов для посполитого доброго и для отчины своея нелютовали” (45).

Такім чынам, падагульняючы ўсё вышэйсказанае, неабходна адзначыць, што Ф. Скарына адыграў значную ролю ў развіцці беларускай і заходнееўрапейскай палітычнай думкі, з’яўляючыся адным з першых мысліцеляў-гуманістаў, хто распачаў традыцыі сацыяльнай канцэпцыі ў палітычнай ідэалогіі на падставе прынцыпаў “натуральнага права”, дагаворнага характару адносін паміж дзяржавай і індывідам пры вяршыньстве закона, ролі асветніцтва ў ажыццяўленні палітычнай улады і перавагі мірных шляхоў у палітычным развіцці.

WALDEMAR DELUGA (Warszawa)

W POSZUKIWANIU ŹRÓDEŁ I INSPIRACJI ILUSTRACJI DRZEWORYTNICZYCH DO WYDAŃ FRANCISZKA SKORINY

Кsiążka drukowana w środowisku prawosławnym pojawiła się w XV wieku, a jej zawartość ilustracyjna stała się jednym z najważniejszych elementów w kształtowaniu ikonografii postbizantyjskiej¹. Już od samego początku drukarstwa, zamiast rękopiśmiennych tekstów liturgicznych, wydawano księgi, które powstały w ośrodkach drukarskich w Krakowie, Cetynie a w kilkadziesiąt lat później w Tirgoviste, Wenecji, Wilnie, Lwowie, Moskwie. Rozpatrując źródła i inspiracje grafiki cerkiewnej można mówić o dwóch kategoriach adaptacji: twórca przyjmuje kompozycję tradycyjną wywodzącą się ze źródeł bizantyjskich² lub przyjmuje wzory obce. Czasami wykorzystywano klocki pochodzenia niemieckiego, czeskiego lub polskiego. Zjawisko związane jest z postępow technologicznym drukarstwa, a także wielkimi w latach siedemdziesiątych XV wieku osiągnięciami wydawniczymi, które przyczyniły się do popularyzacji ikonografii łacińskiej na terenie Europy Wschodniej³. Tekst i ilustracja to dwa elementy uzupełniające się nawzajem.

¹ Wśród bogatej literatury fachowej, warto wymienić najnowsze prace dotyczące drukarstwa cyrylicznego w Europie środkowej: K. Zimmer, *The Beginning of Cyrillic Printing Cracow, 1491 from the orthodox past in Poland*, New York 1983; W. F. Szmato, *Iskusstwo knigi Frantiska Skoriny*, Moskwa 1990; *Sztuka iluminacji i grafiki cerkiewnej*, Warszawa 1996; E. L. Nemirovskij, *Inkunabeln*, [Gesamtkatalog der Frühdrucke in Kyrillischer Schrift, t. I = Bibliotheca Bibliographica Aureliana, t. CXL], Baden-Baden 1996; *Ibid.*, *Die Druckerei des Makarije in der Walachei und Giorgio Rusconi in Venedig*, [Gesamtkatalog..., t. II], Baden-Baden 1997.

² Podobnie jak w malarstwie miniaturowym wczesnego Chrześcijaństwa. Cf. K. Weitzmann, *Illustrations in Roll Codex. A study of the origin and method of text illustration*, Princeton 1970.

³ W. Worringer, *Altdeutsche Buchillustration*, München 1919, s. 23–27.

W prawosławnych drukach liturgicznych ilustracje stanowiły niewielką część całości książki i dlatego nie poddawane były tak silnej kontroli. Drogi druk sprawiał, że używano wielu elementów wyposażenia drukarni, które niejednokrotnie zmieniały właściciele, a co za tym idzie przechodziły one na własność osób innych wyznań, bo względy ekonomiczne przeważały w produkcji książek.

W środowisku prawosławnym już w XV wieku książki ilustrowano drzeworytami pochodzenia obcego. Przykładem jest rycina przedstawiająca *Ukrzyżowanie*, zawarta w krakowskim wydaniu Oktoichu z drukarni Szwajpolta Fiola, opublikowanym w 1491 roku⁴. Znany jest również przykład umieszczenia tej pracy w *Triod cwieternej* wydanej przez Fiola⁵. Rytownika drzeworytu krakowskiego Ewa Chojecka uznała za bliskiego norymberskiemu Mistrzowi z Ulm i Mistrzowi Historii Kahlenbarskiej. Według niej artysta, który wykonał dla Fiola drzeworyt, wykorzystał wzorzec wschodni, nadając mu indywidualny charakter, zgodnie z własnym poczuciem formalnym ukształtowanym w kręgu grafiki kobergerowskiej w latach 1488–91⁶. Kompozycja z dwiema grupami po obu stronach krzyża (grupy niewiast po lewej i grupy mężczyzn po prawej stronie) w sztuce postbizantyjskiej formułuje się w XIV wieku. Chojecka widzi źródła w malarstwie kreteńskim. Po środku przedstawienia widnieje postać ukrzyżowanego Chrystusa, wypełniająca niemal całą wysokość i szerokość górnej części kompozycji. Chrystus skłania głowę na prawe ramię, stopy zaś spiera na suppedaneum. Nad głową umieszczona została pusta tabliczka. Po lewej stronie, pod krzyżem znajduje się Maria unosząca twarz w stronę Chrystusa. Podtrzymuje ją jedna z trzech kobiet. Z prawej strony występują dwie postacie męskie: Św. Jan i niezidentyfikowany święty, który wskazuje niewidoczną ręką na ukrzyżowanego Chrystusa. W ikonografii bizantyjskiej gest wskazywania przysługiwał osobie św. Longinusa Centauriona wypowiadającego zdanie „Vere Fillus dei erat iste”. Niektórzy badacze drugą postać identyfikują z Józefem z Arymatei. Ponieważ drzeworyt jest jedyną dużą ilustracją z wydania Fiola, jak również to, że łączy się stylistycznie z grafiką oficyny Kobergera, należy przypuszczać, że jest to dzieło artysty wykształconego w ośrodku norymberskim. Pewne analogie, przede wszystkim w sposobie układania kreski na szatach i na włosach, widzimy w drzeworycie anonimowego rytownika — w *Ukrzyżowaniu* znajdującym się w dziele Hieronima Paduanusa, wydanym w Krakowie w 1504 roku w drukarni Kaspra Hochbergera⁷. W przypadku drzeworytu pochodzącego

⁴ Je. E. Niemirowskij, Oktoich 1491 g. Istorija izuczenija i sochranisizjesia ekzemplary, *Kniga issliedowania i materialy*, t. LXIII, Moskwa 1991, s. 60.

⁵ R. Mirces, Consideration sur les premieres oeuvres imprimées a caracteres cyriliques, *Bulletin d'Associations Internationale d'Études Sud-Est Européennes*, t. X, Bucarest 1972, nr 2, s. 11–120; E. Szandorowska, List do redakcji w sprawie nieznanego sygnetu drukarskiego Szwajpolta Fiola, *Biuletyn Historii Sztuki*, t. XLI, Warszawa 1979, nr 2, s. 230–232.

⁶ E. Chojecka, Wokół wyobrażenia graficznego druków słowiańskich Szwajpolta Fiola, *Biuletyn Historii Sztuki*, t. XL, Warszawa 1978, nr 3, s. 235.

z wydań Fiola można hipotetycznie sugerować luźny charakter ryciny, łącząc ją z pracami typu „Einblattdruck”. Podobną cechę posiada drzeworyt przedstawiający scenę *Ukrzyżowania*, znany z wydań *Missale Cracoviense* z roku 1495 oraz z *Missale Vratislaviense* Jana Hallera z roku 1505. Rok później rycina ta ukazała się w stanie nieco uszkodzonym w *Missale Gniesnense*⁸. Także inny drzeworyt nieznanego rytownika niemieckiego *Ukrzyżowanie*, które występuje w mszałach wydawanych w Moguncji w latach 1483–1499, znane jest w formie ulotnej. Jeden z egzemplarzy znajduje się w kolekcji Muzeum Narodowego w Warszawie⁹. O ulotnym charakterze ryciny Fiola świadczy też pusta tabliczka nad głową Chrystusa. Pozwalało to na wpisanie ręcznie inskrypcji „IHS”. W ten sposób przygotowane drzeworyty często klejane były też do rękopisów iluminowanych, szczególnie do *Missale*. W inkunabułach również znajdujemy tego typu przykłady. W środowisku cerkiewnym znane są przypadki występowania obrazków dewocyjnych. Najstarszy znany nam obecnie zabytek przechowywany jest w Bibliotece Akademii Nauk w Odessie. Drzeworyt przedstawiający *Ukrzyżowanie* klejony jest do głagolickiego *Missale* wydane w Cenge w roku 1494¹⁰. Kompozycja powstała prawdopodobnie w środowisku weneckim, w tym samym okresie co inkunabuł. Wśród analogii stylistycznych wymieńmy drzeworyty zawarte w inkunabułach drukowanych przez Stepano Fienda w Bolonii. W zbiorach biblioteki klasztornej na Strachowie w Pradze znajdują się trzy drzeworyty, stanowiące okładkę rękopisu znajdującego się w kolekcji biblioteki klasztoru na Strachowie. Przedstawiają one następujące sceny: *Zwiastowanie*, *Chrystusa w otoczeniu narzędzi męki* i *Zaśnięcie Marii*¹¹. Wszystkie powstały w tym samym warsztacie graficznym i datowane są przeze mnie na około 1480 rok. Prawdopodobnie w tym samym okresie posłużyły one jako materiał do wykonania oprawy kodeksu. W czasach późniejszych połączono go z innym rękopisem i opatrzono wspólną oprawą skórzaną. Ostatnia kompozycja nawiązuje do bizantyjskiego sposobu przedstawiania sceny, w której widzimy w tle postać Chrystusa trzymającego duszę Marii.

Bardzo ważną rolę w kształtowaniu się drzeworytnictwa średniowiecznego w Europie Wschodniej miały niemieckie wydania inkunabułowe. W lipcu roku

⁷ *Polonia typographica saeculi sedecimi. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tloczni polskich XVI stulecia*, t. I, Wrocław 1967, tabl. 12.

⁸ A. Lewicka-Kamińska, *Mszale krakowskie z przełomu XV i XVI wieku (Czy Jerzy Stuch drukował w Krakowie)*. Artykuł dyskusyjny, *Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej*, t. XXIII, Kraków 1973, nr 1–2, s. 135–136, il. 5.

⁹ H. Domaszewska, *Drzeworyty i miedzioryty XV wieku. Muzeum Narodowe w Warszawie, katalog zbiorów*, Warszawa 1993, s. 23, nr 5.

¹⁰ A. A. Krumung, *Glagolicheskij Missal 1494, Fedorovskije ctenija*, r. 1982, Moskwa 1987, s. 185.

¹¹ M. Hájková, *Jednolistové tisky XV. století v českých sbírkách. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Ústav pro dějiny umění*, Praha 1997 (Maszynopis), s. 134–139, nr 65–67.

1493 w drukarni Kobergera w Norymberdze ukazała się *Kronika Świata* Hartmana Schedla, największa w Europie średniowieczna książka ilustrowana zawierająca 1809 drzeworytów. Autorami byli Michael Wolgemuth i jego pasierb Wilhelm Pleydenwuff, którzy w roku 1491 podpisali umowę na wykonanie rycin jako równoprawni partnerzy¹². Śladecek uważa, że praca nad drzeworytami rozpoczęła się już w roku 1489, kiedy w warsztacie Wolgemutha terminował jeszcze Albrecht Dürer, zanim w końcu 1489 roku lub z początkiem następnego udał się na wędrowkę¹³. W tym samym zakładzie w roku 1483 wydana została *Biblia Norymberska* zawierająca 1542 drzeworyty, które zostały odbite z klocków pochodzenia kolońskiego¹⁴. Po raz pierwszy wykorzystano je w wydaniu *Biblij* z 1479 roku. Według Schmidta jej ilustracje nawiązują do rękopiśmiennych miniatur pochodzenia francusko-niderlandzkiego¹⁵. W Europie zostały one spopularyzowane dzięki późniejszej edycji Kobergera. Najswobodniejsze kopie zawiera *Biblia Lubecka* wydana w 1494 roku przez Stettena Ardesa. Do ilustracyjnego zasobu *Biblij* Kobergera wydawca dodał zupełnie nowe tematy, nadając w ten sposób *Biblij* Lubeckiej wyższą rangę artystyczną. Innym przykładem naśladownictwa rycin z *Biblij* Norymberskiej są drzeworyty znajdujące w czeskiej *Biblij* *Bohemica*, wydanej w Kutnej Horze w roku 1489 w drukarni Martina z Tisnova¹⁶. Na 612 kartach znalazły się drzeworyty oparte na rycinach zawartych we wspomnianej *Biblij* Norymberskiej z roku 1483. Drzeworyty z tego wydania zostały ponownie wykorzystane przy drukowaniu *Biblij* Praskiej w 1505 roku i *Nowego Testamentu* w 1513 roku¹⁷. W XVI-wiecznych wydaniach polskich również znajdują się ryciny odbite z oryginalnych klocków rytych przez niemieckich artystów. Przykładem są drzeworyty Schäufileina, wtórnice użyte w 1522 roku w wydaniu *Żywot Pana Jezusa Krysta św. Bonawentury w przeróbce Balthazara Opecia*¹⁸. Pierwotnie ryciny występowały w *Speculum passionis Domini Nostri Jesu Christi* w norymberskim wydaniu Ulricha Pindera z 1507 roku¹⁹.

Ruch reformacji w XVI wieku przynosi ideę wydawania tekstów *Biblij* w przekładach na języki narodowe. Wraz z tą ideą następuje rozwój drukarstwa, a

¹² D. Landau, P. Parschal, *op. cit.*, s. 39; F. Stadler, *Michael Wolgemut und der Nürnberger Holzschnitt in Letzten Drittel des XV. Jahrhundert*, [Studien Deutschen Kunstgeschichte, t. CLXI], Strassburg 1913, s. 28.

¹³ L. Śladecek, *Albrecht Dürer und die Illustrationen zur Schedelchronik: Neue Fragen um dem jungen Dürer*, [Studien zur Kunstgeschichte, t. CCCXLII, Baden-Baden, Strassburg 1965.

¹⁴ W. Hütt, *Niemieckie malarstwo i grafika późnego gotyku i renesansu*, tł. S. Błaout, Warszawa 1985, s. 104.

¹⁵ W. Schmidt, *Die Illustration der Luther Bibel 1522–1700*, Basel 1962, s. 66.

¹⁶ E. Urbankova, *Soupis prvotiscu ceského puvodu*, Praha 1986, s. 132.

¹⁷ *Ibid.*, s. 229.

¹⁸ A. Betterówna, *Polskie ilustracje książkowe XV i XVI wieku (1490–1525)*, [Prace Sekcji Historii Sztuki i Kultury Towarzystwa naukowego we Lwowie], Lwów 1929, s. 80.

¹⁹ M. Hébert, *Inventaire des gravures des Écoles du Nord. Bibliothèque Nationale*, Paris 1982, nr 1065–1093.

co za tym idą dalsze przemiany drzeworytnictwa książkowego. Wielu wybitnych artystów ilustrowało Biblię, jak Lucas Cranach — wydanie z roku 1522²⁰. Patrząc na drzeworyty powstałe w pierwszej połowie XVI wieku dochodzimy do wniosku, że trudno jest doszukać się w nich bezpośredniego prawzoru, bowiem w przypadku zabytków drukarstwa mamy do czynienia ze zjawiskiem masowym. W roku 1529 ukazała się w Pradze *Biblia Czeska*, wydana w zakładzie typograficznym Seweryna z Kapyhory²¹. Drzeworyty zawarte w wydaniu zostały

Иллюстрация з чэшскага Новага Запавету 1497 г.

opracowane przez monogramistę ME. 21 obrazów z Apokalipsy naśladują rycinę Albrechta Dürera. Kolejne wydanie ukazało się w 1537 roku²². Niektóre drzeworyty odbito z kłocków wykonanych przez Erharda Schöna, rytownika czynnego w Niemczech. Po raz pierwszy pojawiły się one w *Biblii* wydanej w Norymberdze. W Pradze zaś były wykorzystywane aż do 1560 roku, a następnie sprzedano je do Krakowa, gdzie w 1561 i 1575 roku pojawiają się w drukach Scharfenbergera. Kolejne wydanie czeskiej *Biblii* zostało wydrukowane w 1540 roku, tym razem w Norymberdze²³. W książce Joba, Proroków i w I Księdze

²⁰ F.W.H. Hollstein, *German Engraving, Etchings and Woodcuts ca 1400–1700*, t. VI, Amsterdam 1959, s. 28–29.

²¹ Z. Tobolka, *Knihopis českých a slovenských tisků*, Praha 1941, t. II, s. 62, nr 1098.

²² *Ibid.*, s. 65, nr 1099.

²³ *Ibid.*, s. 70, nr 1101.

Machabejskiej znajdują się 22 drzeworyty nieznanego rytownika, który skopiował miedzioryty Hansa Sebalda Behama i drzeworyty Hansa Holbeina. W następnych księgach ukazały się drzeworyty Hansa Schaufeleina. W Wizji św. Jana zawarto 21 drzeworytów Apokalipsy, wykonane przez monogramistę SF. Cykl ten również nawiązuje do rycin Dürera.

Wydania Franciszka Skoryny, w warstwie historycznej i językowej, należą do jednych z najlepiej poznanych druków w środowisku Cerkwi prawosławnej²⁴. Nadal jednak wzbudza zainteresowanie ich warstwa ilustracyjna, bowiem nie wyjaśniono do końca, skąd pochodziły klocki drzeworytnicze i kim byli ich autorzy. Jako drukarz po raz pierwszy pojawił się w Pradze, gdzie wydał w 22 oddzielnych książkach Biblię, bądź w poprawionym przez siebie tekście starocerkiewnosłowiańskim, bądź we własnym tłumaczeniu, jak twierdzą niektórzy badacze, na jego białoruską odmianę. W tekstach tych znajduje się 45 większych drzeworytów wycinanych prawdopodobnie przez czeskich rzemieślników pozostających pod oddziaływaniem sztuki niemieckiej. Badacze białoruscy dzielą drzeworyty Skoryny na dwie grupy: 14 rycin mistrza stylu monumentalnego, sygnującego jedną ze swych prac monogramem MZ (portret Skoryny) oraz pozostałe ryciny, być może opracowane przez kilku rytowników. Karty tytułowe do poszczególnych wydań Biblii praskich odbite zostały ze czterech klocków w tak zwanej czarnej manierze. Przypominają one włoskie i serbskie ryciny końca XV wieku, ale tego typu karty tytułowe występowały również w czeskich wydaniach, jak na przykład w pismach Marcina Lutera z roku 1523, a także w drukach hebrajskich. Przykładem wspólnych analogii warsztatowych jest karta książki z roku 1525²⁵.

Pierwsza grupa drzeworytów zawartych w wydaniach *Biblii* opatrzona jest gmerkiem wydawcy składającym się z połączonego słońca i półksiężyca wpisanych w tarczę herbową. Spośród nich występują obce sztuce cerkiewnej, jak na przykład *Koronacja Marii*, drzeworyt który na pewno ma swój pierwowzór w rytownictwie niemieckim początku XVI wieku. Podobnie dekoracja winiety z *Pieśni nad Pieśniami* nawiązuje do rozwiązań stosowanych przez Israhela van Meckenem czy też Lucasa van Leyden. Drzeworyty te osadzone są dość mocno w tradycji rytownictwa niemieckiego, austriackiego i czeskiego, związanego z tak zwaną szkołą naddunajską. Szczególnie charakterystyczne są

²⁴ Cf. P.W. Władimirow, *Doktor Francisk Skorina: Jego pieriewody, pieczatnyje izdanija i jazyk*, Sankt Pieterburg 1888; L. Barazna, *Grawiury Francyska Skaryny*, Minsk 1972; A. Anuszkin, Wilienskaja tipografija Skoryny, *Kniga, issliedowanija i materialy*, t. XXX, Moskwa 1975, s. 171–172; W. Czemiernickij, G. Goliencenko, W. Szmatow, *Francisk Skorina*, trad. G. Gache, Paris 1979; W. F. Szmatow, *Iskusstwo knigi Frantiska Skoryny*, Moskwa 1990; E. L. Niemirowskij, *Francisk Skoryna. Żyć i diejattelnost' bieloruskogo proswietitielia*, Minsk 1990.

²⁵ W. F. Szmatow, *Iskusstwo knigi...*, il. 44; Ch. Wengrov, *Haggada. An introduction to the Passover Haggadah completed by Gershom Cohen in Prague Sunday, 26 teventh, 5287 (December 30, 1526)*, New York 1967, il. 9a.

elementy realistycznego pejzażu. Można domniemywać, że rytownik wywodził się z warsztatu związanego z twórczością norymberskich grafików, związanych z twórczością Micheala Wolgemutha, czerpiąc z jego maniery sposób formowania szat i nimbów świętych. Pięć rycin oraz karta tytułowa do *Biblii* są sygnowane dwoma gmerkami. Sądzić należy, że są one autorstwa jednego rytownika. Kolejna grupa drzeworytów ilustrujących najczęściej sceny starotestamentalne są przypuszczalnie autorstwa obcego, być może odbite wtórnie z klocków drze-

Тытульны ліст Канона Ісусу з “Малой падарожнай кніжкі” (каля 1522 г.)

worytniczych. O przypuszczeniu tym świadczy widoczne zniszczenie w środkowej części kompozycji znajdującej się na pierwszej karcie księgi *Joba*.

Pewne analogie znajdujemy w grafice zawartej w hebrajskich wydaniach praskich. Dekoracja karty tytułowej księgi *Pentateuch*, wydanej w Pradze w roku 1518, zawiera interesujący herb, prawdopodobnie należący do wydawcy ²⁶. Podtrzymywany przez dwa cherubiny sygnowany jest monogramem M. Podobne cherubiny znajdziemy na karcie znajdującej się w wydaniu *Księgi Wyjścia* (Izchod) Skoryny ²⁷. Wśród analogii wymieńmy drzeworyt zawarty w czeskim wydaniu *Minuci* z roku 1521 ²⁸. W następnym wydaniu *Pentateuch'a* z roku 1530 klocki zostały przycięte, dostosowując w ten sposób do nowego formatu

²⁶ Ch. Wengrov, *op. cit.*, il. 5.

²⁷ W. F. Szmataw, *Iskusstwo knigi...*, il. 49.

²⁸ Z. Tobolka, *op. cit.*, t. II, nr 5587.

książki. Również karta tytułowa *Hagady* Gersona Kohena zawiera elementy porównywalne z dekoracjami drzeworytów do wydań Skoriny²⁹. Sądzić należy, że dalsze badania przyniosą nowe ustalenia w tej dziedzinie.

W drukach praskich pojawiają się również klocki wykorzystane wcześniej w wydaniach inkunabułowych. Przykładem jest drzeworyt z wydania *Psaltira* z 1517 roku, przedstawiający drzewo genealogiczne Chrystusa, rycina skomponowana według schematu ikonograficznego opracowanego przez Michała Wolgemutha. Została ona odbita z klocka, który po raz pierwszy wykorzystany był przy wydaniu *Nowego Testamentu* opublikowanego po czesku w Pradze w roku 1497. Taką formę przedstawień można znaleźć również w krakowskich drzeworytach początku XVI wieku — wymieńmy tu *Statuti Jana Hallera* z 1506 roku³⁰. Należy nadmienić, że drzeworyty z *Nowego Testamentu*, po czesku *Novy Zakon*, często są kopiami rycin opracowanych przez Wolgemutha.

Skorina korzystała również z wyposażenia innych drukarni. Przykładem importu są dwa drzeworyty Michała Wolgemutha, ryciny zamieszczone w *Małej podróźnej kniżyce*, wydanej w Wilnie około 1522 roku. Jeden z egzemplarzy, najprawdopodobniej najlepiej zachowany, znajduje się w kolekcji Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie³¹. Druk ten był prezentowany na wystawie pt. Sztuka iluminacji i grafiki cerkiewnej, zorganizowanej w roku 1996 w Bibliotece Narodowej w Warszawie³². Pierwsza ilustracja przedstawia *Chrystusa stojącego w Jordanie*, z lewej strony Jan Chrzciciel wykonujący gest chrztu, z prawej anioł trzymający w rękach szatę. Druga ilustracja prezentuje *Chrystusa na tronie*, prowadzącego dysputę z siedzącymi obok niego czterema osobami. Po raz pierwszy drzeworyty te zestawił Szmатов sugerując niemieckie pochodzenie rycin, łącząc je z wydaniem *Kroniki Świata* Hartmana Schedla³³. Obie prace znajdowały się pierwotnie we wspomnianym inkunabule opublikowanym w 1493 roku w drukarni Antoniego Kobergera w Norymberdze. Kłoczek składający się z czterech scen: *Zwiastowania*, *Dysputy*, *Chrztu Chrystusa* i *Ukrzyżowania*, powstał zapewne w warsztacie Wolgemutha. Zastanawiające jest to, w jaki sposób drzeworyty z łacińskiej edycji zostały umieszczone w prawosławnym wydaniu. Bez wątplenia drzeworyty były nowością w tego typu publikacjach. Wymiary rycin z wydania wileńskiego i *Kroniki Świata* są prawie identyczne, jedynie wysokość

²⁹ O. Muneles, *Bibliografický přehled židovské Prahy*, Praha [1952], s. 14. Drzeworyt zawarty na karcie tytułowej został skopiowany przez anonimowego rytownika niemieckiego około 1545. Cf. Ch. Wengrov, *op. cit.*, il. 19a i 19b.

³⁰ A. Betterówna, *op. cit.*, s. 22, il. 17.

³¹ Sygn. Cim 561. Cf. E. L. Niemirowskij, Izdaniya S. Fiola, F. Skoriny i J. Fiodorowa w knigochraniliszczach Warszawy i Krakowa, *Sowieckoje Słowianowiedienije*, Moskwa 1975, s. 71; *Kniga Bielorusi 1517–1917*, Minsk 1986, s. 48–49.

³² *Sztuka iluminacji i grafiki cerkiewnej...*, s. 53, nr 42 (Tamże bibliografia druku).

³³ W. F. Szmатов, Grawiury "Małej Podróżnej Kniżicy" Skoriny i ich istoczniki, *Pamiatniki kultury: nowyje otkrytija*, r. 1985, Moskwa 1987, s. 193.

jest tylko o dwa milimetry mniejsza, bo klocek przez 29 lat zmienił swoje wymiary. W oryginalnej edycji klocek mieścił w sobie cztery sceny, zaś w późniejszym okresie podzielono go na kilka części. Zgodnie z podyktowanym wtedy zwyczajem część klocków drzeworytniczych było wykorzystywanych kilkakrotnie, lecz nasze ryciny pojawiły się tylko raz na awersie karty 96 w wydaniu w wersji łacińskiej. W edycji kobergerowskiej znajduje się drugi zespół rycin, które stanowią dopełnienie całości cyklu. Są to sceny: *Bożego Narodzenia, Zaślubin*

Тытульны ліст Канона Іаану Хрысціцелю з “Малой падарожнай кніжкі” (каля 1522 г.)

Marii z Józefem oraz Zwiastowanie, ilustracje, które umieszczono na awersie 95 karty.

Trudno jest stwierdzić, czy klocki Wolgemutha Skoryna nabył w Niemczech, czy należały one do wyposażenia praskich drukarni, a może znajdowały się w jednej z drukarni w Krakowie. Są przypuszczenia, że w drodze z Padwy wydawca przybył do Norymbergii. Niektórzy badacze podają, że w 1525 roku odwiedził on Lutra, znaleziono bowiem w biografii reformatora wzmiankę, iż gościł u siebie „Polaka doktora Franciszka”³⁴. Łowmiański stanowczo odrzucił wiadomość o podróży Skoryny do Niemiec, twierdząc że całe to rozumowanie opiera się na zbyt wąskich przesłankach³⁵. Prawdopodobnie Skoryna nie spotkał

³⁴ A. Stankiewicz, *Doktor Franciszak Skaryna pierwszy drukar bielaruski (1525–1925)*, Vilnia 1925.

³⁵ Łowmiański [Recenzja], *Ateneum Wileńskie*, t. III, Wilno 1925, nr 9, s. 169.

się z Lutrem, bo w latach 1522–1525 drukarz był już w Wilnie i tam wydał *Małą podorożną książkę* dlatego nie mógł w tym czasie przebywać w Niemczech. Bełousow sugeruje, że klocki do wydania Małej księgi Skoryna zakupił w Królewcu³⁶. Trudno się z tą hipotezą zgodzić, bo pierwszy typograf królewiecki Jan Weinreich rozpoczął swą działalność w roku 1524, publikując na początku drobne druki typu obwieszczenia i dokumenty urzędowe nie używając klocków drzeworytniczych³⁷.

Również inicjały zawarte w *Małej Podorożnej książce* nawiązują do wzorów łacińskich. Na 183 karcie znajduje się inicjał S, którego wzór został zapożyczony z wielkiego alfabetu opracowanego przez Israela van Meckenema³⁸. Artysta niderlandzki czynny pod koniec XV wieku wykonał ogromną ilość rycin, wielokrotnie kopiowanych przez współczesnych mu rytowników. Po raz pierwszy inicjał anonimowego rytownika niemieckiego pojawił się w Norymberskich wydaniach inkunabułowyc. Klocek wykorzystywany był przez Petera Wagnera (1483–1500). Podobnie inne drzeworyty zawarte w drukach niemieckich naśladują pierwowzory Meckenema: Moritza Brandisa, czynnego w Lipsku i Magdeburgu w latach 1488–1500 oraz w inkunabułach Martina Landsberga, aktywnego w Lipsku w latach 1492–1500. Znane są również kopie opracowane przez anonimowego drzeworytnika hiszpańskiego, którego ryciny zamieszczano w inkunabułowyc wydaniach w Burgos.

Dwa pozostałe drzeworyty z wileńskiego wydania *Małej podorożnej książki* to ilustracje przedstawiające *Zwiastowanie* i *Marię wśród aniołów*. Scena *Zwiastowania* ma swoje analogie w grafice średniowiecznej. Przytoczmy tu drzeworyt należący kiedyś do kolekcji norymberskiego wydawcy Hartmanna Schedla, znajdujący się obecnie w kolekcji Biblioteki Miejskiej w Monachium³⁹. Pejzaż, który widoczny jest na rycinie znajdującej się w druku Skoryny, przypomina kompozycje południowo-niemieckich rycin, związanych ze szkołą naddunajską, z kręgu Schaufeleina czy też wiedeńskich artystów⁴⁰. Obie wspomniane kompozycje są bardzo zbliżone do drzeworytu przedstawiającego portret Skoryny, znajdującego się w praskim wydaniu *Isus Sirachow...* z roku 1517. W lewym dolnym narożniku widoczna jest sygnatura „MZ”, którą Barazm tłumaczy jako skrót „Malunki

³⁶ O. Bielousow, Monograma F. Skoriny, *Wokrug Swieta*, t. I, 1979, s. 42–44.

³⁷ A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. II, Wrocław i inne 1962, s. 218.

³⁸ I. P. Kristeller, Proischozdenije moskowskiego staropieczatnogo ornamenta, *Kniga. Issledowanija i materialy*, t. XI, Moskwa 1965, s. 193. Cf. W. F. H. Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings, Engravings, and Woodcuts 1450–1700*, Amsterdam 1989, s. 227, nr 570.

³⁹ B. Hernand, *Die Graphiksammlung des Humanisten Hartmann Schedel, München 1990*, s. 146, nr 7.

⁴⁰ Dla przykładu przytoczmy wizerunek św. Stanisława, pojawiający się w drukach wiedeńskich. Cf. H. Gollub, *Systematisches Beschreibendes Verzeichnis der mit Wiener Hiltzschnitten. Illustrierten Wiener Drucke vom Jahre 1482–1550*, [Studien zur Deutschen Kunstgeschichte, t. CCXXXII], Strassburg 1925, il. 14.

zdziałał”, twierdząc że litera Z jest starosłowiańską. Nie można zgodzić się taką interpretacją, bo litera Z w tej formie znana była w średniowiecznych Niemczech. Monogram jest typowym inicjałem artysty sygnującego swe dzieło.

Znajdująca się na karcie tytułowej *Małej podorożnej książki* wspomniana dekoracja drzeworytnicza odbita została z pięciu klocków o różnej stylistyce. Największą część stanowi drzeworyt w formie kwiatostanów z umieszczonymi nań Matką Boską z Dzieciątkiem i dwoma królami. Takie właśnie wyobrażenia znajdujemy w Kronice Świata Hartmana Schedla. Klocek powstał zapewne na przełomie XV i XVI wieku i należy łączyć go ze środowiskiem norymberskim lub czeskim. Drzewo genealogiczne przodków Chrystusa ma swe analogie w zespole rycin, znajdujących się w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu ⁴¹. Jest to fragment nieznannej dekoracji inkunabułu, bowiem widoczne są ślady czcionki na marginesach. Ta ilustracja umieszczona w rękopisie jest bardzo bliska kompozycji znajdującej się na karcie tytułowej *Akafista* Skorony. Dwie bordiury zamieszczone przy dolnej i górnej krawędzi bliskie są ornamentom występującym w metalorytach kolońskich około 1480 r. W technice drzeworytu element ten znany jest w rycinach pochodzenia czeskiego. Interesującą jest dekoracja roślinna przy prawej krawędzi, ornamentyka zbliżona jest stylistycznie do miedziorytów Israela van Meckenema. Jak widzimy, wszystkie elementy zawarte na karcie tytułowej należą jeszcze do stylistyki późno-średniowiecznej związanej z rozwojem grafiki szkół północnych.

Zaprezentowane powyżej drzeworyty pochodzące z druków Franciszka Skorony, to niewielki zbiór prac wykonanych przez anonimowych rytowników i zakupionych w innych ośrodkach graficznych oraz drzeworytów opracowanych specjalnie na jego zamówienie. Być może badania związane z wydaniem hebrajskimi przyniosą kolejne rezultaty. Kierunki dalszych poszukiwań należy kierować również w stronę drukarstwa austriackiego początku XVI wieku i jego związków z Krakowem i Pragą, bowiem wpływy grafiki niemieckiej końca XV wieku na drzeworytnictwo w krajach słowiańskich są dość znane, niemniej dalsze poszukiwania pozwolą poznać źródła i inspiracje ilustracji druków cerkiewnych.

⁴¹ Sygn. IQ 189.

СЮЖЕТЫ СКОРИНИНСКИХ ГРАВЮР

равюры, украшающие издания Франциска Скорины, широко известны и неоднократно служили предметом изучения. В частности, о них писали Н. Н. Щекотихин, Л. Т. Борозна, В. Ф. Шматов, Е. Л. Немировский¹. Сюжетным гравюрам посвящены специальные статьи В. М. Конона и В. Ф. Шматова, помещенные в энциклопедическом справочнике “Франциск Скорина и его время” (Минск, 1990). Однако многолетние усилия исследователей, особенно активизировавшиеся в связи со скорининским юбилеем, не исчерпали всех проблем, что вскоре уже показала интересная статья Ю. А. Пискуна, посвященная вопросу авторства гравюр². Не утратила свою актуальность и иконографическая проблематика, требующая расширения сравнительного материала, способного объяснить ряд загадочных явлений. Есть что сказать и о разнообразных орнаментальных композициях. Одним словом, нерешенных вопросов все еще остается довольно много.

Возьмем хотя бы один из них, касающийся сюжетов, которые давно определены. Всегда ли это определение оказывается точным? Образуют ли все вместе взятые гравюры, иллюстрирующие Библию, единый цикл, во всех случаях прямо соотнесенный с текстом? Говоря иными словами, представляется возможным проверить степень допустимости ранее высказанного предположения относительно происхождения некоторых элементов книжного убранства³.

Иллюстративный цикл изначально предполагает серию композиций, представляющих отражение образного содержания книг, их глав либо разделов, и в конечном итоге дает воспроизведение наиболее важных сюжетов в определенной последовательности. Принципы функциональной согласованности иллюстраций с текстом книги обычно в целом уже определены при подготовке книги к печати, а при изготовления рукописи — перед началом ее переписывания. Речь идет о типологическом единстве одного из важных элементов художественного оформления, в значительной мере предопределяющего облик книги. Относительно скорининского издания Библии надо сказать, что именно таковой оказывается роль двух лис-

¹ Шчакаціхін М. Гравюры і кніжныя аздобы ў выданнях Францішка Скарыны // 400-лецце беларускага друку. Мн., 1926. С. 180–227; Гравюры Францыска Скарыны / Аўтар тэксту і склад. Баразна Л. Ц. Мн., 1990; Шматов В. Ф. Искусство книги Франциска Скорины. М., 1990; Немировский Е. Л. Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя. Мн., 1990.

² Пискун Ю. А. Гравюры пражскіх выданняў Скарыны: пытанне аўтарства // Помнікі мастацкай культуры Беларусі эпохі Адраджэння. Мн., 1994. С. 30–44.

товых заглавных гравюр, украшающих фронтисписы книг, надписанных именем Моисея. Текст же первой книги, Бытие, непосредственно открывает гравюра-заставка. В иных случаях заглавные гравюры выполняют роль больших заставок, занимающих две трети пространства наборной полосы страницы.

Ко времени появления иллюстрированных европейских печатных Библий христианская художественная традиция эпохи средневековья успела в плане иконографической разработки различных ветхозаветных и новозаветных сюжетов накопить большой практический опыт. В сущности это был опыт многих поколений, от раннесредневекового периода до эпохи Ренессанса. В миниатюрах греческих рукописей представлены циклы композиций, которые можно рассматривать как перенесенные на плоскость книжного листа самостоятельные картины⁴. В латинских рукописях уже на рубеже XII–XIII вв. наряду с листовыми миниатюрами, нередко объединяющими несколько сюжетов, получает широкое распространение тип историзированного инициала — миниатюры, выполненной в очень мелком масштабе⁵. Иногда заметна иконографическая близость к маргинальным миниатюрам византийских рукописей, преимущественно Псалтири. Но в целом библейские композиции западноевропейскими мастерами XIII в. подвергаются радикальной переработке, а со второй половины этого столетия “светскость” в интерпретации сакральных сюжетов становится обычным явлением. Иллюстрируются не столько основные события той или иной книги, сколько первые десятки строк текста.

Первые циклы библейских иллюстраций в печатной продукции, как известно, представлены немецкими ксилографическими книгами — “Биб-

³ Пуцко В. Г. Иллюстрации пражских изданий Ф. Скорины и ксилографии европейских инкунабул // Франциск Скорина — белорусский гуманист, просветитель, первопечатник. Мн., 1989. С. 183–188; он же: Гравюры выданняў Скарыны — ілюстрацыі нямецкіх інкунабул? // Спадчына Скарыны: Зб. матэрыялаў Першых Скарынаўскіх чытаньняў (1986). Мн., 1989. С. 158–166. Ср.: Шматаў В. Ф. Мастацтва беларускай кнігі XV – сярэдзіны XVI ст. // Скарына і яго эпоха. Мн., 1990. С. 466; Пуцко В. Г. Художественное оформление изданий Франциска Скорины как историко-культурная проблема // Великою ласкою: Франциск Скорина в традициях славянского просветительства. М., 1994. С. 74–79.

⁴ Gerstinger H. Die Wiener Genesis. Wien, 1931; Tsuji S. Nouvelles observations sur les miniatures fragmentaires de la Genèse de Cotton: cycles de Lot, d’Abraham et de Jacob // Cahiers archéologiques. Paris, 1970. T. XX. P. 29–46; De Wald E. The Illustrations in the Manuscripts of the Septuagint. Princeton, 1941–1942. Vol. III (I–II); Weitzman K. Die Illustration der Septuaginta // Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst. 1952–1953. Bd. 3–4. S. 96–120; Lassus J. Le Livre des Rois de la Vaticane (Vatican. grec 333). Paris, 1972.

⁵ Примеры см.: The Year 1200: A Centennial Exhibition at the Metropolitan Museum of Art. New York, 1970. Vol. 1. NN 240, 246–248, 251, 256, 262, 269, 283; Мокрецова И. П., Романова В. Л. Французская книжная миниатюра XIII века в советских собраниях. 1200–1270. М., 1983; Мокрецова И. П., Романова В. Л. Французская книжная миниатюра XIII века в советских собраниях. 1270–1300. М., 1984.

лий бедных”, состоящей из ряда изображений и служившей пособием для неученого духовенства. Иллюстрированная Библия выходит из печати в Германии неоднократно в течение последней четверти XV в. ⁶. В конце того же столетия печатные Библии появляются в Венеции. В 1498 г. напечатана Кутногорская библия, украшенная копиями гравюр Кёльнской библии 1478 г. Циклы иллюстраций всех этих изданий отличаются разнообразием, но временами встречаются и примеры копирования более ранних образцов, что отчасти характеризует и гравюры пражской Библии, изданной Франциском Скориной.

Композиция, помещенная на фронтисписе Скорининской библии, в литературе определена как изображение Троицы по той причине, что тронный Саваоф вверху представлен трехликим. Это изображение окруженно-го ангелами Саваофа (двое из них с венцом и сосудом в руках) соединено с вольной копией гравюры Альбрехта Дюрера “Битва архангела Михаила с дьяволом” из Апокалипсиса, выпущенного Антоном Кобергером в Нюрнберге в 1498 г., которая воспроизведена в зеркальном отражении. Речь о низвержении архангелом Михаилом и его ангелами древнего змия, называемого дьяволом и сатаной, идет именно в Апокалипсисе (12: 7–9), где говорится о Сидящем на престоле и об ангелах с чашами гнева Божия (16: 1–18). Все это дает основания связать сюжет гравюры именно с названной книгой, тем более что сказанному не противоречит все известное о сатане из Библии и апокрифов ⁷. Иконографический мотив трехликой Троицы обычно предполагает изображение Христа с совмещенными изображениями его лица анфас и в трехчетвертном повороте вправо и влево ⁸. Впервые зафиксирован в стенописях притвора церкви св. Климента в Охриде (1295) и в фресках черногорской церкви Рождества Богородицы в Матейче (около 1360 года) ⁹. В Западной Европе известен с XV до XVIII в., несмотря на неоднократные запрещения этого образа. Западноевропейскому источнику явно обязано изображение скорининской гравюры с сидящим Саваофом. В соединении с уже отмеченным сюжетом оно более уместное среди иллюстраций именно Апокалипсиса.

На гравюре фронтисписа книги Бытие в шести композициях представлены попарно дни сотворения мира. Их иконографическая формула предопределена такими средневековыми образцами, как рельефы из кости ан-

⁶ Подробнее см.: Kunze H. Geschichte der Buchillustration in Deutschland das 15. Jahrhundert. Leipzig, 1975.

⁷ Еврейская энциклопедия. СПб., [б. г.]. Т. XIV. Стб. 27–29.

⁸ Didron M. Iconographie chrétienne. Histoire de Dieu. Paris, 1843. P. 559–560; Hackel A. Die Trinität in der Kunst. Berlin, 1931. S. 99–100.

⁹ Грујић Р. Иконографски мотив сличан индиском тримуртију у старој српској ликовној уметности // Tkalčicev zbornik. Zagreb, 1955. Knj. 1. S. 99–107.

тепендиума в соборе Солерно ¹⁰. Готические иллюминаторы рукописей мастерски вписывали эти сцены в медальоны, заполнявшие, располагаясь по вертикали, плоскость крупного инициала. Разумеется, здесь налицо результаты ренессансной адаптации модели, с неуклюжими приземистыми фигурами, отчасти обусловленными пропорциями квадратов. На том же развороте, на следующей странице, вверху над текстом соотнесенная с ним по ширине продолговатая гравюра-заставка с изображением Бога в раю, по манере весьма схожая с сотворением мира. Бог представлен в саду, без нимба, обозревающим созданное им.

Книга Исход иллюстрирована шестью большими гравюрами квадратной формы, ширина которых немного меньше ширины наборной полосы текста. Тематически все сюжеты соотнесены с содержанием этой библейской книги, второй в составе Пятикнижия. На первой гравюре представлена сцена нахождения дочерью египетского фараона корзины с младенцем Моисеем. Разработка этого сюжета принадлежит в основном ренессансным мастерам, живописцам и граверам. Поскольку неизвестной им оставалась более ранняя схема, они разрабатывают художественную интерпретацию сюжета самостоятельно, перенося событие в более знакомую среду, западноевропейскую. Соответственно используют и современные им костюмы, заставляя тем самым библейских персонажей максимально приблизиться к реальному окружению мастеров.

К числу иллюстраций книги Исход, кроме того, принадлежат так называемые “прикладные гравюры”, представляющие различные принадлежности скинии, столь детально описанные в тексте (25: 10–40; 27: 1–8). Соответственно представлены изображения киота, стола с хлебами, семисвечника (светильника) и жертвенника (“требника”). Общая типология этих предметов сохранена в еврейской художественной традиции ¹¹. Но, сравнивая миниатюры средневековых рукописей, можно убедиться в том, что речь не может идти даже об отражении тех немногих реалий, которые, по преданию, сохранялись в иерусалимском храме до его последнего разрушения римлянами. В данном случае на характере всех изделий лежит явный отпечаток ренессансного художественного стиля, и это является наиболее очевидным в композиции с киотом, с двумя фигурами ангелов, отчасти напоминающей каролингскую мозаику в Жермини де Пре ¹². Аналогичный мотив варьируется и в иллюстрациях европейских инкунабул. Последняя гравюра этого цикла дает наглядное представление о священ-

¹⁰ Carucci A. Gli avori salernitani del sec. XII. Iconografia. Salerno, 1965.

¹¹ Подробнее см.: Пуцко В. Г. Иллюстрации пражских изданий Ф. Скорины и ксилографии европейских инкунабул. С. 186.

¹² Grabar R. Les mosaïques de Germigny-des-Près // Cahiers archéologiques. Paris, 1954. T. VII. P. 171–183.

ных одеждах Аарона, согласно их описанию в книге Исход (28: 4–42). Как известно, сильно изношенное клише этой композиции было “подчищено” и в таком виде повторно использовано для иллюстрации к следующей книге — Левит в качестве своеобразного дополнения к гравюре-заставке.

Выходная заставка книги Левит, имеющая пространную пояснительную надпись, в сюжетном плане может быть определена как “Моисей перед скинией”. Пророк представлен стоящим в молитвенной позе внутри пространства, отгороженного завесами, перед роскошно декорированным ковчегом (в виде большого сундука с двускатной крышкой), и внимающим наставлениям облачного Саваофа. В этой иконографической формуле весьма лаконично отражено содержание первых глав книги. После предисловия, непосредственно перед его текстом, в качестве фронтисписа повторно воспроизведена гравюра с изображением жертвенника, с клише, уже использованного в предыдущей книге (л. 50 об.).

Гравюра, помещенная на первом листе книги Числа, в пояснительной надписи обозначена как “Людие Израилевы с полки своими около храму Божия”. Это многофигурная композиция, в ее центре скиния — подвижной храм, окруженный шествующими в походном порядке воинами. Каждое подразделение имеет свой стяг с соответствующей эмблемой: отражение средневековой европейской практики. Среди эмблем щит Давида, хризма, двуглавый орел. Типология воинских доспехов и вооружения заметно приближена к реалиям XIV–XV вв. Однако общая схема явно обязана византийской традиции, о чем свидетельствуют хотя бы миниатюры “Христианской топографии” Козьмы Индикоплова второй половины XI в. в монастыре св. Екатерины на Синае (№ 1186), копирующие более ранний оригинал¹³. Таким образом, гравер так или иначе должен был считаться с существовавшими образцами иллюстраций соответствующих библейских книг, при том что практически трактовал исторические события далекого прошлого почти как бытовые сцены.

Именно такое впечатление производит гравюра на начальном листе книги Второзаконие, последней в составе Пятикнижия, представляющая Моисея обращающимся к народу. Это буквальная иллюстрация начальных слов упомянутой книги: “Сии суть слова, которые творил Моисей всем Израильтянам за Иорданом в пустыне на равнине” (1: 1). Между тем пустыня в интерпретации художника — это засохшее дерево, а Моисей и его слушатели в европейской одежде эпохи Ренессанса. Попутно следует заметить, что применительно к иллюстрации книги Второзаконие не существовало четко выраженной традиционной схемы: в готических миниатюрах, например, встречаются самые разнообразные решения этого сюжета.

¹³ Grabar A. L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age. Paris, 1968. Vol. III. Fl. 8 a.

В начале книги Иисус Навин находится гравюра, изображающая переход израильтян через Иордан, среди его расступившихся вод (3: 14–17). Здесь не представлены священники с ковчегом завета, но лишь показана толпа народа, включающая мужчин, женщин и детей, следующих за Иисусом Навином, одетым в тяжелые воинские доспехи. Опять-таки все персонажи выступают в ренессансном обличье, и это становится особенно заметным при сравнении с иллюстрациями знаменитого греческого свитка первой половины X века в Библиотеке Ватикана, объединенными в весьма обширный цикл, восходящий к более ранним источникам ¹⁴.

Сюжетом, иллюстрирующим книгу Судей, избрано изображение Самсона, разрывающего пасть льву (14: 5–6). В тексте дано весьма краткое описание этого эпизода, и внимание к нему, по-видимому, было предопределено главным образом созвучием с подвигами Геракла, столь популярными в византийском искусстве ¹⁵. В трактовке образа этого античного героя порой проступают черты, сближающие его с библейским Самсоном ¹⁶. Совершенно в ином облике предстает Самсон в немецком искусстве второй половины XV в., обычно в одежде, характерной для того времени. Не исключено, что непосредственным образцом для скорининской иллюстрации послужила известная гравюра Альбрехта Дюрера, выполненная около 1497–1498 гг. ¹⁷. Ее предельно упрощенная композиция воспроизведена как бы в зеркальном отражении ¹⁸. В сущности, использован лишь композиционный мотив, перенесенный из пространства с замками вдали в безлюдную среду с одиноко стоящим деревом.

Гравюра к книге Руфь иллюстрирует сцену жатвы ячменя, с подбирающей колосья Руфью и наблюдающим за этим Воозом (2: 3–17). Как и в предыдущих случаях, действующие лица представлены в европейской одежде XV в. ¹⁹. Исследователями уже было обращено внимание на то, что аналогичную трактовку этого популярного библейского сюжета можно найти в иллюстрированных изданиях указанного времени, равно как и на серпы в левой руке каждого из трех изображенных жнецов. Последняя деталь скорее всего является следствием зеркального воспроизведения оригинала, как и в случаях с использованием композиций гравюр Альбрехта Дюрера. Кстати, с движением в противоположную сторону сцена приобретает более естественный вид. ◇

¹⁴ Weitzmann K. The Joshua Roll: A Work of the Macedonian Renaissance. Princeton, 1948.

¹⁵ См.: Weitzmann K. Greek Mythology in Byzantine Art. Princeton, 1951.

¹⁶ Weitzmann K. Ivory Sculpture of the Macedonian Renaissance // Kolloquium über spätantike und frühmittelalterliche Skulptur. Mainz, 1970. Bd. II. P. 7–8. Taf. 12.

¹⁷ Gothic and Renaissance Art in Nuremberg. 1300–1550. New York; Munich, 1986. P. 270–271. N 107.

¹⁸ Ср.: Немировский Е. Л. Франциск Скорина. С. 375.

¹⁹ Подробнее см.: Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів. Київ, 1978. Ч. 1. С. 93–122.

Далее следуют четыре книги Царств, начало которых в каждом случае отмечено многофигурной гравюрой, в сюжетном отношении соотнесенной с содержанием той или иной книги. На первой из них представлено помазание пророком Самуилом Давида на царство, перенесенное на площадь европейского города с готическими постройками: здесь налицо вольная интерпретация события, о котором в тексте содержится лишь краткое упоминание: “И взял Самуил рог с елеем и помазал его среди братьев его” (1 Цар 16: 13). Как известно, в еврейской традиции первые две книги Царств именуются книгами Самуила, а две последующие — соответственно первой и второй книгами Царей. Сюжетом гравюры, отмечающей начало Второй книги Царств, в скорининском издании избрано перенесение киота в Иерусалим, с музицирующим впереди царем Давидом (2 Цар. 6: 12–17). И здесь действие перенесено в среду средневекового европейского города, ко входу в замок с башнями. Несомый ковчег по своему облику весьма напоминает западные ковчеги-реликварии XII–XIII вв.²⁰ Такая деталь, как Давид, играющий на гуслех левой рукой, делает правдоподобным предположение, что композиция воспроизведена в “перевернутом виде” по отношению к ее образцу, как и предыдущая, с Самуилом, льющим елей на голову юного Давида левой рукой. На выходном листе Третьей книги Царств гравюра с изображением строительства Соломоном храма в Иерусалиме (3 Цар. 6: 1–38). Соломон представлен с приближенными, осматривающим сооружение готического здания с контрфорсами. Этот мотив строительства достаточно широко варьируется в иллюстрациях немецких инкунабул, в частности нюнбергских изданий. В начале Четвертой книги Царств расположена чрезвычайно сложная батальная сцена, представляющая осаду Иерусалима войсками Навуходоносора, описанную в последней главе (4 Цар. 25: 1–7). Изображен хорошо укрепленный средневековый город, окруженный крепостной стеной, перед воротами которого происходит сражение, начатое поединком всадников. Некоторые из них с оружием в левой руке. Трудно в этом заподозрить простой недосмотр. Не исключено, что гравер, в стремлении скорейшего выполнения иллюстраций, наносил рисунок непосредственно на печатную доску, и, таким образом, композиции в оттисках неизбежно должны были появиться в перевернутом виде. Это могло случиться лишь при отсутствии контроля за работой со стороны издателя.

В Третьей книге Царств кроме помещенной в начале композиции сооружения Иерусалимского храма Соломона находятся еще шесть гравюр, иллюстрирующих текст описания как названной постройки, так и храмовой утвари. Похоже, гравера не смущает то обстоятельство, что изображен-

²⁰ Lasko P. *Ars Sacra*. 800–1200. Baltimore, 1972. Fig. 184, 209, 210–213, 257, 258, 295, 296.

ный им ренессансный трехэтажный дом, опоясанный тремя балконами с балюстрадами по углам, мало напоминает здание, возводимое в присутствии Соломона. Изображение киота с двумя херувимами, держащими крышку, в помещении с готическими сводами (“Образ двух херувимов”) отчасти напоминает композицию, тематически связанную с книгой Исход. Деревянный дом царя Соломона — трехэтажное сооружение с балюстрадой первого этажа; собственно деревянным является только третий этаж, тогда как два нижние явно сложены из камня. Стоявшие перед храмом два столпа с шарообразными капителями вполне ренессансного облика: именно так их представляет гравёр. “Взор моря или умывальницы медяное” — опыт воспроизведения большого храмового умывальника, отлитого мастером Хирамом, утвержденного на изваяниях волов, между парами которых текут струи воды. Именно так этот предмет представлен и в иллюстрациях книг, изданных в Кёльне в 1485 г., в Страсбурге в 1492 г. Именно там, а также в Базельской библии 1498 г. можно обнаружить аналогию изображения одной из десяти подставок “и баней их” с умывальней: сосудом грушевидной формы, укрепленным на прямоугольном основании, боковые грани которого украшены аркатурным поясом с изображениями ангелов и фантастических существ, на четырех медных колесах.

Кроме того, особо иллюстрирована глава Третьей книги Царств, повествующая о посещении Соломона царицей Савской (5 Цар. 10: 1–13). В композиции одновременно представлены приезд и прием царственной гостьи, сидящей на троне, как и сам Соломон. Прямо перед этим парным тронном расположился караван с верблюдами, ослом и слоном. И все это происходит внутри ренессансного помещения или дворика. Та же гравюра служит заставкой книги Екклесиаста в скорининском издании Библии, об иллюстрациях которой идет речь.

На выходном листе книги Юдифь (предшествующие ей в ветхозаветном каноне шесть иных здесь пропущены) помещена сцена, пользовавшаяся исключительной популярностью в европейской печатной графике XV в.²¹ Это молодая вдова Юдифь, бросающая в мешок служанке отрубленную голову вавилонского военачальника Олоферна, перед шатром с обезглавленным телом. Трактовка сюжета лаконичная, без тех подробностей, которые, скажем, отличают гравюру Любекской библии 1494 г. или же датированную 1515 г. ксилографию Ганса Буркмаира Старшего²².

Заглавный лист книги Есфирь украшает гравюра, повторенная еще на листе 18, перед десятой главой, представляющая царицу Есфирь в сопровождении трех своих служанок перед сидящим на троне персидским ца-

²¹ Немировский Е. Л. Франциск Скорина. С. 375.

²² Stara nemačka grafika iz kolekcije grafičkog kabineta u Drezdenu. Beograd: Narodni muzej, 1967. S. 46. N 68.

рем Ксерксом (Асевером), в интерьере украшенного колоннами и лепкой царского дворца. Это изображение служит буквальной иллюстрацией библейского текста (Есф. 5: 1). Композиционная схема напоминает известную по гравюре Страсбургской библии 1485 г.

Точно так же дважды воспроизведена гравюра, служащая иллюстрацией к книге Иов: на заглавном листе и непосредственно перед началом ее текста. В иллюстрациях этой библейской книги, одинаково в византийской и западной традиции, преобладает изображение Иова на гноище. Судя по великолепному лицевому кодексу, хранящемуся в монастыре св. Екатерины на Синае (№ 3)²³, иллюстрационный цикл был разработан не позднее, чем ко второй половине XI в. Наиболее известны миниатюры Катен к книге Иов последней четверти XIII в. в Патриаршей библиотеке в Иерусалиме (№ 5)²⁴. Таким образом, современный Франциску Скорине гравер мог воспользоваться схемами, выработанными в эпоху Средневековья. Но были ли ему доступны подобные образцы, остается неизвестным. В отличие от них, в его композиции нет ничего, что заставляло бы говорить о преемственности. В сущности, создана бытовая сцена с элементом фантастики, варьирующая тему утешения Иова друзьями, с изображением козловидного сатаны, избивающего обнаженного Иова левой рукой. Отмеченная деталь делает правдоподобным предположение о воспроизведении гравером композиции в перевернутом виде. Остается неясным, что именно было счищено в верхней части композиции, где находится светлая полоса. Не исключено, что в композиции представлено поражение Иова проказою (Иов 2: 7–12).

Титульный лист Псалтири украшает гравюра с композицией “Древа Иессея”, обозначенная в сопроводительной подписи как “Корень Иессеев”. Этот иконографический мотив весьма активно разрабатывали в средневековой художественной традиции на Западе и в Византии, и вследствие этого известно немало его различных вариантов²⁵. Представленный в гравюре принадлежит к числу композиционно наиболее упрощенных: кроме лежащего Иессея и Богоматери с младенцем включает лишь пять полуфигур, тогда как более развитая иконография засвидетельствована миниатюрой,

²³ Weitzmann K. *Illustrated Manuscripts at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Collegeville, 1973. P. 16–17. Fig. 10, 21.

²⁴ Hatch W. H. P. *Greek and Syrian Miniatures in Jurasalem*. Cambridge, 1931. P. 113–120. Pl. LVI–LXI. Фрагмент этой рукописи в С.-Петербурге: *Искусство Византии в собраниях СССР*. М., 1977. Вып. 3. С. 24–25. № 896 (РНБ, греч. 382).

²⁵ Male E. *L'art religieux du XIIe siècle en France*. Paris, 1922. P. 168–175; Taylor M. D. *The prophetic scenes in the Tree of Jesse at Orvieto* // *The Art Bulletin*. 1972. Vol. LIV. P. 403–417; idem. *A Historiated Tree of Jesse* // *Dumbarton Oaks Papers*. 1980–1981. Vol. 34–35. P. 125–176; Milanović V. *The tree of Jesse in the Byzantine Mural Painting of the Thirteenth and Fourteenth Centuries: A Contribution to the Research of the Theme* // *Zograph*. Beograd, 1989. N 20. P. 48–59.

датируемой около 1200 г.²⁶ Речь может идти об упрощении образца, вероятнее всего немецкого происхождения. Это объясняет и отмеченное в литературе сходство с гравюрами “Хроники” Г. Шеделя (1493) и чешской Библии (1506), хотя последние явно не принадлежат к числу непосредственных ее источников.

На развороте перед началом предисловия и в начале текста первого псалма с одной печатной доски оттиснута гравюра с изображением коленапреклоненного царя Давида, молитвенно воздвигшего руки к облачному Саваофу, с рядом лежащей лирой. Небольшие размеры этой композиции (61 x 44 мм) и ее близость иной, с изображением Богоматери с младенцем в сопровождении ангелов (размером 61 x 41 мм), указывают на использование Франциском Скориной уже имевшихся у него материалов, изначально не предназначенных для украшения изданной им Псалтири²⁷. Как и в изображении “Древа Иисея”, Богоматерь представлена с непокрытой головой, в соответствии с практикой ренессансных художников и в явном противоречии с византийской художественной традицией. Тематически гравюра с изображением Богоматери с младенцем и ангелами могла бы быть использована для иллюстрирования помещенных в дополнение к Псалтири десяти песен, но почему именно это не сделано, а изображение оставлено для виленского издания “Малой подорожной книжки”, — неизвестно.

Книга Притчей Соломоновых иллюстрирована одной ксилографией, оттиснутой на титульном листе, перед предисловием, и повторно на главном листе, перед текстом самих притчей. Сюжет воспроизведенного здесь “Суда Соломона” как яркий пример мудрого решения изложен в ином месте, в Третьей книге Царств (3 Цар. 3: 16–27). Речь идет о двух женщинах-блудницах, спорящих из-за ребенка и обратившихся к царю с просьбой их рассудить. Эта тема относится к числу самых популярных в средневековом искусстве, но в латинских рукописях перед началом Притчей Соломоновых чаще можно видеть изображение Соломона, поучающего сына. Поэтому предположение Н. Н. Щекотихина, что гравюра не предназначена специально для скорининского издания, не лишено оснований, по крайней мере по отношению к данной библейской книге. Соломон изображен сидящим на троне, в короне, со скипетром в правой руке, с предстоящими придворными и тяжущимися женщинами в европейских костюмах XV в. Соломон типологически напоминает известное по немецким гравюрам изображение Фридриха Барбароссы²⁸.

²⁶ The Year 1200. Vol. I. P. 257–259. N 257 (Paris, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 8846).

²⁷ Ср.: Пуцко В. Г. Художественное оформление изданий Франциска Скорины как историко-культурная проблема. С. 77.

²⁸ Schreiner K. Friedrich Barbarossa — Herr der Welt, Zeuge der Wahrheit, die Verkörperung nationaler Macht und Herrlichkeit // Die Zeit der Staufer. Stuttgart, 1979. Bd. V. D. 529. Abb. 393.

Гравюра, украшающая заглавный лист Песни песней Соломона, тоже относится к числу тех иллюстраций, которые имеют символический характер. Ее сюжет иногда определяют как изображение Христа и невесты, символизирующей Церковь, в контексте той иносказательности, которая в византийской художественной традиции нашла свое выражение в образе Христа, принимающего душу Богородицы²⁹. На Западе, напротив, становится известным и затем весьма популярным сюжет коронования Богоматери, представленный, в частности, в итальянской живописи XIV–XV вв. достаточно близкой иконографической формулой³⁰. К подобному источнику явно восходит это изображение коленопреклоненной, с распущенными волосами Девы Марии, венчаемой восседающим на троне Христом.

Книга Премудрости Соломона в издании Франциска Скорины озаглавлена как “Книга Премудрости Божией”. Сюжет гравюры ее титульного листа принято трактовать как “Благословение”, либо как “Христос и Соломон”, или же “Премудрость Божия”. В последнем случае следовало бы видеть символическое изображение Премудрости в виде музы, подобной вдохновляющей евангелистов³¹. Общеизвестно, что при выполнении данной композиции, представляющей Христа во славе с коленопреклоненным перед ним юношей, использована гравюра Альбрехта Дюрера “Семь светильников” 1498 г. из иллюстраций к “Апокалипсису”. Заимствована в упрощенном и перевернутом виде фигура Иоанна Богослова, фигура же Саваофа заменена образом Христа, светильники исключены, но зато введен новый мотив: зеркало, в котором тайнозритель видит “новое небо и новую землю” (Апок. 21: 1). Не служит ли это достаточным основанием, позволяющим упомянутую гравюру связывать в сюжетном отношении именно с “Апокалипсисом”, а помещение ее на титульном листе книги Премудрости Соломона считать обусловленным скорее всего наличием у издателя готовой печатной доски? В латинских Библиях XIII в. в начале указанной книги можно видеть изображения поучающего Соломона с мечом либо Соломона с воином или же пишущую Мудрость.

Гравюра на титульном листе книги Иисус Сирахов, как полагал Л. Т. Борозна, не иллюстрирует это произведение, но изображает обычный диспут времен Франциска Скорины. Это мнение как будто поддерживается общим характером композиции, представляющей группу мужчин перед кафедрой с сидящим писцом, пишущим левой рукой; несколько фигур на втором плане, расположенных в этом же просторном сводчатом помещении. Отмечен-

²⁹ Радойчић С. Одјек Песме над песмама у српској уметности XIII века // Рашка баштина. Краљево, 1975. Књ. 1. С. 29–31.

³⁰ Oertel R. Frühe italienische Malerei in Altenburg. Berlin, 1961. Taf. 39, 40. Abb. 92.

³¹ Радойчић С. Улога антике у старом српском сликарству // Радойчић С. Одабрани чланци и студије. 1933–1978. Нови Сад, 1982. С. 69–70. Сл. 45–47.

ная деталь показывает, что схема оригинала воспроизведена здесь, как и в иных уже названных случаях, в перевернутом виде. Определение же сюжета как диспут если и представляется допустимым, то не более того, поскольку возможны и иные толкования. Убедительным можно признать только то из них, которое опиралось бы на конкретный текст, позволяющий объяснить различные детали. В иллюстрациях латинских Библий XIII в. в соответствующем месте можно видеть изображения поучающего проповедника, поучающего царя либо персонификацию Церкви с копьём и чашей. Следовательно, говорить о явно вторичном использовании этой гравюры в скорининском издании пока преждевременно.

Во всей серии перечисленных иллюстраций ярко выделяется оригинальным построением композиции гравюра на титульном листе Плача Иеремии, который “вспомнил Иерусалим, во дни бедствия своего и страданий своих, о всех драгоценностях своих, какие были у него в прежние дни, тогда как народ его пал от руки врага, и никто не помогает ему” (Плач 1: 7). Этот поэтический плач ветхозаветного пророка — свидетеля завоевания Навуходоносором II Иудеи и разрушения Иерусалима, осмыслен в художественном образе, путем представления сидящего на холме скорбящего старца, в типичной для Германии островерхой шапке, на фоне большого и хорошо укрепленного средневекового европейского города. Отождествление этого архитектурного мотива с конкретной местностью остается проблематичным, поскольку вопрос о документальной точности в воспроизведении реального прототипа остается открытым. Однако эта причина никак не препятствует рассмотрению гравюры в качестве иллюстрации Плача Иеремии. В латинских Библиях XIII в. иногда изображали плачущего Иеремию юношей.

В композиционной схеме последней сюжетной гравюры скорининской Библии, на титульном листе книги пророка Даниила, представлены Даниил во рву львином (Дан. 6: 16–24) и юный пророк Аввакум, чудесно переносимый ангелом за волосы из Иудеи в Вавилон, к Даниилу, с обедом (Дан. 14: 33–39). Эта тема была популярной в искусстве Византии, но ее решение осуществлялось в совершенно иных, большей частью иконописных композициях³². Даниила во рву львином представляли и в миниатюрах латинских Библий.

Комментирование перечня сюжетов гравюр Скорининской библии, частично осуществленное в предлагаемом опыте, дает несколько больше того, что можно извлечь из их чисто художественного анализа. Возникает представление об издателе, у которого оказываются в руках несколько печатных досок, явно первоначально не предназначенных для выпускаемой им

³² Подробнее см.: Пуцко В. Г. Русская путевая икона XI в. // Памятники культуры: Новые открытия. 1981. Л., 1983. С. 201–203.

книги и поэтому как бы выпадающих из общей серии гравюр. На это уже обращали внимание исследователи, находившие указанному факту то или иное объяснение. Как можно видеть, преобладающее число композиций в сюжетном отношении непосредственно связано с текстом иллюстрируемых ими библейских текстов, и этот факт совершенно бесспорный. Однако ряд гравюр выглядят скорее приспособленными, особенно те, которые были бы более уместны как иллюстрации “Апокалипсиса”. Рассчитывал ли его издать Франциск Скорина в виде отдельного выпуска, и если да, то в каком оформлении?

Иконографические проблемы скорининских гравюр ветхозаветного цикла Библии, бесспорно, требуют максимального расширения художественного контекста, без чего вряд ли можно рассчитывать на их решение. Здесь сравнительный материал был привлечен скорее попутно и в той мере, в какой он мог служить объяснению именно сюжетов, не всегда бесспорных. Но и здесь становится очевидным, что в распоряжении гравюров (а может быть, и издателя) не было образцов, объединенных в единый цикл, примером которого, скажем, могут служить украшенные миниатюрами средневековые латинские списки Библии. Правда, последние вряд ли бы оказались пригодными в этой функции, поскольку в них преобладают так называемые исторические инициалы, в сюжетном плане чрезвычайно лаконичные. С византийской художественной традицией скорининские гравюры практически не соприкасаются вообще, будучи ориентированы преимущественно на наследие немецких мастеров. Не исключено, что из их числа вышли и непосредственные исполнители обсуждаемых гравюр. По крайней мере, сравнительный анализ последних располагает именно к таким выводам.

Похоже, что подготовка иллюстраций Скорининской библии осуществлялась в трудных условиях, иногда в явной спешке, чем только и можно объяснить появление в различных композициях персонажей, усвоивших привычку левши. Нет ничего удивительного в радикальной переработке дюреровских оригиналов, сыгравших исключительно важную роль в развитии европейской графики. Но случаи встречающегося явного непонимания никак не позволяют отрицать, что к выполнению гравюр оказались привлечены явно не первоклассные мастера. Разумеется, это никак нельзя ставить в упрек Франциску Скорине: нашей задачей является лишь определение конкретной ситуации на основе анализа графического убранства Библии, в первую очередь сюжетной гравюры.

В целом изучение сюжетной основы иллюстраций библейского цикла далеко выходит за пределы механического сопоставления изображения и слова, поскольку повествовательное начало порой уступает место яркой образности, более глубоко раскрывающей содержание книги и силу вло-

женных в него идей. Но даже сам учет и своеобразная классификация сюжетов составляют хотя и трудоемкую, но совершенно необходимую стадию в изучении гравюр, при которой эстетические оценки не могут заменить то, что дает специфика иконографии. И в этом направлении изучение материала еще может оказаться весьма перспективным.

УЛАДЗІМІР АНІЧЭНКА (Гомель)

МОЎНАЕ ВАР'ТРАВАННЕ Ў ВЫДАННЯХ СКАРЫНЫ

оўнае наватарства Францыска Скарыны займала і займае пачэснае месца ў слоўнікавым складзе беларускай мовы з даўніх часоў да нашых дзён. У сваіх друкаваных выданнях ён адлюстравіў працэс станаўлення і развіцця старабеларускай мовы ў пісьмовай форме, найперш у канфесіянальнай літаратуры, і заклаў важкі падмурак удасканалення яе (мовы) у наступныя гістарычныя перыяды. Скарынаўская літаратурна-пісьмовая спадчына захавалася ва ўсім славянскім свеце як важная крыніца ведаў і ўзор перакладу традыцыйнага канфесіянальнага стылю на блізкую простаю народу мову. Даследчыкі лінгвістычнай Скарыніны ўстанавілі, што скарынаўскія выданні былі вядомы за тагачаснымі межамі Беларусі — у Маскве¹ і асабліва на Украіне, дзе асобныя пражскія выданні (кнігі Іоў, Прытчы Саламона, Прамудрасць Божая, Песня песняў) бытавалі ў рукапісных спісах Васілія Жугаёва з Яраслаўля-Галіцкага (1568) для культурна-асветнай папулярызацыі сярод прадстаўнікоў хрысціянскага веравызнання².

Вопыт выдавецкай дзейнасці Скарыны выкарыстаны і ў Астрожскай друкарні, дзе Іванам Фёдаравым была падрыхтавана і выдадзена царкоўна-славянская Астрожская біблія (1582). Разам з Генадзіеўскай бібліяй (1499) менавіта Біблія Скарыны паслужыла важнай крыніцай узнікнення Астрожскай бібліі: устаноўлена яе залежнасць ад скарынаўскіх біблейскіх выданняў, сярод якіх найбольшае тэкстуальнае супадзенне наглядаецца ў пражскіх выданнях кніг Юдзіф і Плач Ераміі (1519).

Астрожскія выдаўцы аддавалі перавагу аднаўленню ў тэксце кніжна-славянскіх моўных рысаў на розных моўных узроўнях.

¹ Падрабязней гл.: Анічэнка У. В. Скарынаўскія традыцыі ў Маскве // Беларусіка=Albathenica. Мн., 1993. Кн. 1.

² Падрабязней гл.: Анічэнка У. В. Моўныя асаблівасці друкаваных выданняў Ф.Скарыны і рукапісных спісаў В.Жугаёва // Вес. АН БССР. Сер. грамад. навук. 1966. № 1; ён жа: Скарынаўская спадчына ў рукапісах яго паслядоўнікаў на Украіне // Францыск Скарына і яго час: Энцыкл. даведнік. Мн., 1988.

Сярод арфаграфічных напісанняў пераважаюць спалучэнні груп зычных пры адпаведнасці ў скарынаўскіх спрошчаных варыянтаў, параўн.: Скар. *серце* (КЮ, 606) — Астр. *сердце* (254), адпаведна *празны* (606) — *праздны* (254), *празникъ* (ПЕ, 678) — *праздникъ* (1196); замена народна-гутарковых формаў указальных і азначальных займеннікаў традыцыйна кніжнымі варыянтамі: *тымь* (КЮ, 606) — *темь* (254), *всихъ* (КЛ7) — *всехъ* (254); аднаўленне аорыстычных і імперфектных формаў замест перфектных: *плениль* (КЮ, 608) — *плени* (254), *попалиль* (609) — *пожже* (254), *послалъ* (606) — *посла* (254), *розгневался* (606) — *разгневался* (254), *созвалъ* (607) — *возва* (254), *поведиль* (607) — *поведа* (254), *не было* (608) — *не бе* (254), *были* (608) — *бяху* (254), *навчилъ* (ПЕ, 680) — *наоучи* (1196), *призвалъ* (680) — *призва* (1196), *искали суть* (681) — *възыскаша* (120), *седель* (ПЕ, 3) — *седе* (1196), *погордели* (678) — *отвъргошася* (1196), *ридали* (678) — *рыдаша* (1196).

Аднаўленне кніжнаславянскай моўнай асновы ў Астрожскай бібліі паўплывала таксама на лексічную сістэму гэтага помніка. Скажам, у кнізе Юдзіф Скарына рабіў спробу замены традыцыйна кніжнай лексікі зразумелымі простаму народу словамі, а ў тэксце Астрожскай бібліі, наадварот, выкарыстаны адпаведныя кніжнаславянскія: *кажныи* (608) — *всякъ* (254), *врядникъ* (608) — *правитель* (254), *бои* (608) — *брань* (254), *страва* (608) — *пища* (254), *полудень* (608) — *югъ* (254). Аналагічныя адносіны да лексічных кніжнаславянскіх мелі месца ў скарынаўскім і астрожскім выданнях кнігі Плач Ерамii: *дети* (678) — *младенцы* (1196), *паства* (678) — *нажить* (1196), *горло* (679) — *вья* (1196), *неприятель* (680) — *врагъ* (120), *воздыхание* (681) — *стенание* (120).

Такое кантрастнае параўнанне скарынаўскіх выданняў з Астрожскай бібліяй не вырашае праблемы адносін Скарыны да кніжнаславянскай моўнай традыцыі ў цэлым. Для гэтага неабходны ўлік адпаведных лексікаграфічных крыніц. Дадатковай крыніцай можа служыць “Слоўнік стараславянскай мовы”, які мы маем у сваім распараджэнні ў выпусках, выдадзеных у Празе на працягу 1958–1989 г. Пры параўнальным аналізе скарынаўскіх старадрукаў з рэстравымі словамі гэтага Слоўніка кідаюцца ў вочы іх семантычныя, унутрыструктурныя і лексічныя асаблівасці.

Так, жорнавы млын у выданнях Скарыны называўся словам *жерновъ*: велеша ему молоти *жерновомъ* (КС, 36). У такім значэнні гэта лексема ў формах *жръны*, *жръньве* бытвала і ў стараславянскай мове (11, 612)³. Слова *жорны* ‘ручны млын, які складаецца з двух гладка абчасаных круглых камянёў, пры дапамозе якіх зерне пераціраецца на муку’, дажыло да нашых дзён (ТСБМ, 2, 258).

³ Тут і ніжэй першая лічба абазначае нумар выпуска Слоўніка, а другая — яго старонку.

Другую групу складаюць словы, ужытыя Скарынам пад уплывам стара-славянскай мовы без семантычных змен і якія пазней набылі новы сэнс: *водонось* ‘вадро, кадка’: принесите ми *водонось* ‘тое ж’). Сучасная беларуская мова ведае гэтыя слова ў значэнні ‘той, хто носіць ваду’ (ТСБМ, 1, 449).

Трэцюю групу ў моватворчасці Скарыны складала значная катэгорыя слоў стара-славянскай мовы, з комплексу значэнняў якіх ён выбіраў неабходныя для яго адценні ў залежнасці ад пэўных кантэкстуальных умоў. Напрыклад, лексема *слова* ў стара-славянскай мове функцыянавала ў шматлікіх значэннях і адценнях значэнняў: ‘слова, мова, славесны твор, кніга, загад, распараджэнне, пастанова; імя, назва, вестка, паведамленне, абяцанне; вучэнне; пропаведзь; Свяшчэннае Пісанне, цытата са Свяшчэннага Пісання; літары, шрыфт; прычына, рахунак, разлік; розум; сэнс, значэнне; спосаб, вобраз, сутнасць; рэч, справа’ (37, 111–114).

У сваёй моўнай практыцы Скарына выкарыстоўваў названае слова ў абмежаваных значэннях: ‘слова’ (Сія *слова* молявиль есть Саломонь (ПВ, 16)); ‘пісьмо, грамата’ (Филонь... пишеть в неи [книзе] о премудрости вечной еже есть *слова* божие избавитель нашъ іс[усъ] хр[и]с[тосъ] (ПБ, 16)); ‘запаведзь, павучэнне’ (Теже и сия книга Премудрость писана есть изъ *словъ* Премудраго Царя Саломона (ПБ, 1)); ‘парада’ (Согледаимы прото естли суть правы *слова* его (ПБ, 1)).

У практыку нашых моваведаў не ўвайшоў сінанімічны аналіз стара-славянскіх сродкаў выражэння, якія ведала на ўсходняй славяншчыне багатая канфесіянальная літаратура і якія былі адной з крыніц для скарынаўскіх выданняў. Многія стара-славянскія Скарына ўспрымаў як традыцыйна кніжныя тэрміны, што спрыялі развіццю пазнавальных здольнасцей чытача на ўзроўні высокага стылю. Насычанасць скарынаўскіх выданняў тыпова стара-славянскімі моўнымі сродкамі была нерэгулярнай: яны па магчымасці вар’іраваліся з прастанароднымі словамі і формамі: *брань* (ДЗ, 9) — *битва* (ДЗ, 7Б) — *битие* (ПЦ, 22), *всуе* (КЕ, 5) — *дармо* (ПБ, 3) — *надармо* (ПС, 396), *высота* (ПС, 466) — *высокость* (ПБ, 146) — *вышыня* (ДП, 10), *делати* (ІС, 29) — *робити* (ПС, 266), *звати* (КВ, 6) — *кликати* (ПЦ, 256), *зде* (ДЗ, 276) — *сде* (ТЦ, 126), *туть* (ІН, 256) — *тута* (КБ, 686), *или* (ПБ, 10) — *либо* (ДЗ, 316) — *бо* (ДЦ, 100–1006) — *альбо* (ПЦ, 516), *кожа* (ПЦ, 36) — *скора* (ІС, 30), *красно* (КЕ, 6) — *пригожо* (КІ, 30–306), *но* (ПБ, 7) — *але* (ІН, 7), *обычаи* (ПБ, 216) — *звычайи* (ЧЦ, 2226), *откуда* (КЕ, 176) — *отколе* (ДЦ, 666) — *откуле* (ІС, 45), *сведетель* (ПС, 206) — *светка* (КР, 76) — *светокъ* (ПС, 33), *сеатва* (КБ, 196–20) — *севба* (КЛ, 50).

Не менш паслядоўна і рэгулярна адступаў Скарына ад стара-славянскай кніжнай традыцыі на ўзроўні словаўтваральных сродкаў выражэння, часцей на ўзроўні назоўнікаў, параўн.: *делатель* (КВ, 68) і *делець* (ЛК, 70) — *делчиш* (ЛК, 46) — *делникъ* (ПБ, 266), *дивъ* (ПБ, 15) і *дивование* (ТЦ, 1496),

доброта (ПБ, 12) і *добротливость* (КЭ, 20), *мати* (ПБ, 11) і *матерь* (ПС, 44) — *матка* (ДЗ, 426), *половина* (ІН, 106) і *половица* (ІН, 29), *поражение* (ДЦ, 766) і *поражска* (ПЦ, 28), *послухъ* (КБ, 586) і *послухатель* (ПЮ, 3) — *послухачь* (ЛК, 526), *пророчица* (КС, 10) і *пророкиня* (КІ, 30), *отпочинутиє* (КР, 56) і *отпочинение* (КЛ, 516), *потеха* (ПС, 2–26) і *потешение* (ПЕ, 4).

Адной з яскравых рысаў скарынаўскай моватворчасці пад уплывам агульнанародных моўных сродкаў былі прэфіксальныя ўтварэнні, невядомыя стараславянскай мове, параўн.: *давно* (КІ, 76) — *здавна* (ПЦ, 19), *зрельи* (ІС, 806) — *дозрельи* (ДЦ, 93), *далече* (ПС, 456) — *далеко* (ПБ, 216) — *здалека* (ПБ, 216), *обычаи* (ПБ, 216) — *звычайи* (ЧЦ, 2226), *погинути* (ЛК, 28) — *згинути* (КС, 12) — *загинути* (ДЗ, 26), *погрести* (ДЗ, 24) — *згратити* (КВ, 186), *окружити* (ТЦ, 138) — *обкружити* (ТЦ, 138), *омазание* (КЛ, 296) — *помазание* (КІ, 56), *омыти* (КЛ, 76) — *вымыти* (КЛ, 176) — *змыти* (КВ, 55) — *смыти* (ЛК, 16) — *умыти* (КЛ, 27), *ослати* (ПС, 14) — *выслати* (КБ, 83) — *послати* (ЧЦ, 233), *добыти* (ДЗ, 40) — *набыти* (ІС, 56), *начати* (ПБ, 13) — *почати* (ДЗ, 476).

У нашым мовазнаўстве прынятым з’яўляецца адназначнае палажэнне, што Скарына ў сваёй моватворчасці імкнуўся пазбягаць ужывання стараславянскага і замяняць іх агульнанароднымі моўнымі сродкамі, што бытавалі ў маўленні простага народа. Але вывучэнне гэтай з’явы, як нам здаецца, павінна праводзіцца з больш глыбокім асэнсаваннем стараславянскага розных лексіка-тэматычных аб’яднанняў. Надзвычайна важным з’яўляецца погляд Скарыны на тыя стараславянскія, якія мелі падтрымку ў прастанародным асяроддзі. Заўважым, што параўнальны аналіз скарынаўскіх старадрукаў са “Слоўнікам стараславянскай мовы” дае надзейны матэрыял адносна ўжывання такіх стараславянскага, якія не мелі падтрымкі ў мове простага народа і на фоне агульнай моўнай сістэмы біблейскіх выданняў лічыліся своеасаблівымі экзатызмамі. Што датычыць стараславянскага, якія з даўняга часу бытавалі ў старабеларускай пісьменнасці і тагачаснай народна-гутарковай мове, то яны займалі належнае месца ў скарынаўскай моватворчасці. Такія сродкі выражэння мелі тэндэнцыю да пашырэння за кошт звужэння сферы ўжывання тыпова кніжных моўных сродкаў. Для павярджэння гэтай думкі спашлёмся на некаторыя прыклады вар’іравання стараславянскіх спосабаў выражэння, якімі карыстаўся Скарына ў сваёй кнігавыдавецкай дзейнасці: ст.-слав. *бедныи* (ДЦ, 91) замест ст.-слав. *нищиии* (ДЗ, 466), адпаведна: *бо* (ПБ, 1) — *ибо* (ПБ, 186), *вел(ь)ми* (ПС, 14, ДЗ, 58) — *зело* (КЛ, 52), *воина* (ПБ, 13) — *брань* (ПБ, 176–18), *вои(е)нь* (ПБ, 28, ТЦ, 182) — *вои* (КБ, 746), *говорити* (КБ, 3) — *глаголати* (ПБ, 8), *господарь* (КЕ, 106) — *владыка* (ПЕ, 3), *десятина* (ДЗ, 28) — *десятое* (ПЦ, 176), *добро* (КЕ, 46) — *благо* (КВ, 46), *закры(и)ти* — *затворити* (КС, 9), *коло* (КВ, 286) — *колесница* (ДП, 236), *которыи* (КЭ, 8) — *иже* (ПБ, 26), *лютость*

(ПБ, 30б) — *милость* (КЕ, 15б), *остатокъ* (ТЦ, 182) — *остатокъ* (ДП, 23), *особно(е)* (КБ, 38, КЭ, 2б) — *особе* (КЛ, 4б), *пастухъ* (КБ, 47б) — *пастыръ* (КБ, 26б), *початокъ* (ПБ, 10б) — *начало* (ДП, 3б).

Агульнавядома, што адной з крыніц Бібліі ў выданнях Скарыны паслужылі царкоўнаславянскія арыгіналы, таму ў ёй і захавалася царкоўнаславянская моўная аснова, якая кантраставала з адпаведнымі беларусізмамі. Толькі ў нашым мовазнаўстве недаацэньваецца стараславянскі ўплыў у скарынаўскай моватворчасці, сугучны з моўнымі сродкамі тагачаснай беларускай мовы ў пісьмовай і вуснай формах, якія вядуць свой пачатак з глыбокай старажытнасці і сталі яе адметнай асаблівасцю на фоне іншых славянскіх моваў.

Са сказанага вынікае, што лінгвістычная Скарыніна чакае сваіх даследчыкаў па праблеме адносін Скарыны да стараславянскай моўнай традыцыі, якая пакінула прыкметны след у яго старадруках. Пры такой пастаўцы гэтага пытання абвергнецца пункт погляду некаторых лінгвістаў, быццам Скарына запаўняў “свае прабелы ў веданні царкоўнаславянскай мовы багемізмамі і паланізмамі”⁴.

Нашы назіранні над вар’іраваннем сродкаў выражэння ў выданнях Скарыны прыводзяць да пераканання ў тым, што іх моўная аснова была заснавана на прадбачлівым мэтанакіраваным адборы патрэбных стараславянізмаў як адной з пісьмовых разнавіднасцей у канфесіянальнай літаратуры. Выразныя стараславянскія моўныя элементы, што захаваліся ў беларускай мове да апошняга часу, пацвярджаюць тонкую думку, выказаную ў вершаваных радках народнага пісьменніка Беларусі Пімена Панчанкі, у якіх наша мова праслаўляецца як “*баравае ў казачнай красе, старажытная..., самая славянская, светлая, як травы у расе*”.

Умоўныя скарачэнні

ДЗ — кніга Другі закон	КС — кніга Судзізяў
ДП — кніга Прарок Данііл	КЭ — кніга Эсфір
ДЦ — Другая кніга Царстваў	КЮ — кніга Юдзіф
ІН — кніга Ісус Навін	ЛК — кніга Лічбы
ІС — кніга Ісус Сірахаў	ПБ — кніга Прамудрасць Божая
КБ — кніга Быццё	ПЕ — кніга Плач Ераміі
КВ — кніга Выхад	ПС — кніга Прытчы Саламона
КЕ — кніга Эклезіяст	Пс — Псалтыр
КЛ — кніга Іоў	Пц — Першая кніга Царстваў
КЛ — кніга Левіт	Тц — Трэцяя кніга Царстваў
КР — кніга Руф	Чц — Чацвёртая кніга Царстваў

⁴ Свяжынскі У. М. Скарына Ф. — перакладчык і рэдактар Бібліі // Францыск Скарына і яго час. С. 494.

ОНИМЫ СКАРЫНА І ПРАГА Ў БЕЛАРУСКІМ МАСТАЦКІМ ТЭКСЦЕ

Культуралагічны і стылістычны аспекты

ласныя імёны, онімы, складаюць частку моўнай камунікатыўнай сістэмы, уяўляючы сабой пры гэтым значны міжмоўны пласт лексікі, што не патрабуе перакладу. Кожны з онімаў нясе інфармацыю пра анамастычную прастору мовы, пра сістэму індывідуалізацыі, ідэнтыфікацыі аб'ектаў рэчаіснасці. Найменні, што служаць для вылучэння пэўных, часта адзінкавых рэалій займаюць асобае месца ў культурным жыцці, маюць свае заканамернасці функцыянавання.

Сярод онімаў існуюць ядзерныя структурныя кампаненты, здольныя канцэнтраваць у сабе каштоўныя фонавыя веды пра жыццё грамадства і пра гістарычных асоб, якія ўплывалі на яго зрухі. У гэтым плане найперш вылучаюцца антрапонімы і тапонімы (айконімы і ідронімы), досыць устойлівыя адзінкі ў анамастыконе кожнага народа на працягу не аднаго гістарычнага перыяду. Яны пры функцыянаванні набываюць значную частотнасць і полівалентнасць, што, як правіла, знаходзіць адлюстраванне ў мастацкай літаратуры.

Такой моўнай адзінкай у беларускім сучасным анамастыконе, бяспрэчна, з'яўляецца ўласнае імя *Францыск/Францішак Скарына*, належнае да нацыянальнай культурнай традыцыі, мастацкай літаратуры, а паводле сусветнага аўтарытэту названай ім гістарычнай асобы — вядомае іншым народам. У тэкстах беларускай мастацкай Скарыніны — як адлюстраванне даўніх сувязей чэшскага і беларускага народаў — распаўсюджаны урбонім *Прага*. Яго высокая частотнасць звязана з надзвычайным значэннем гэтага культурнага цэнтра Еўропы для дзейнасці беларускага першадрукара.

Прыцягненне онімаў у мастацкі тэкст выклікаецца ўзаемадзеяннем культуралагічных і стылістычных фактараў, якія ў пэўны перыяд грамадскага і літаратурнага развіцця выяўляюцца і рэалізуюцца па-рознаму. Пры гэтым мастацкаму асваенню онімаў папярэднічае іх больш-менш працяглае функцыянаванне ў іншых стылях, у час якога акрэсліваецца нападунне гэтых адзінак прагматычным зместам, ствараецца глеба для іх культурна-мастацкага і стылістычнага асэнсавання. Як адзначае У. Конан, "літаратурна-мастацкае адлюстраванне дзейнасці Францыска Скарыны і яго эпохі пачалося ў перыяд паскоранага развіцця беларускай літаратуры, нацыянальнай самасвядомасці і прагрэсіўнай грамадска-палітычнай думкі — у канцы XIX — пачатку XX стагоддзя"¹. Імя ж Скарыны, а таксама і назва чэшскай Прагі

¹ Конан У. М. Францыск Скарына ў мастацкай літаратуры // "Народу свайму ўслугуючы..." / Уклад. М. Б. Яфімава. Мн., 1990. С. 11.

ўпамінаюцца ў прыжыццёвых афіцыйных паперах, у Скарынавых прадмовах і пасляслоўях да Бібліі, а з XIX ст. — у навуковых працах. Вядомыя нам сёння дакументы сведчаць, што і пры жыцці Ф. Скарына меў аўтарытэт высокаадукаванага рупнага чалавека. Спатрэбілася тры стагоддзі, каб падрыхтавацца да спасціжэння асобы Ф. Скарыны і яго дзейнасці — глыбока ім усвядомленай і лагічна абгрунтаванай. У сваёй сутнасці Ф. Скарына стаў увасабленнем духоўных здольнасцей і культурных запатрабаванняў Беларусі, таму так арганічна і важна ўвайшоў яго вобраз у беларускую мастацкую літаратуру, а яго ўласнае імя набыло сімвалічнае значэнне, якое перадае ідэал гуманізму, патрыятызму, адукаванасці, нястомнай духоўнай працы і асветніцтва, жыцця на карысць сваёй Бацькаўшчыны.

Культуралагічны аспект ужывання антрапоніма **Францыск/Францішак Скарына** вынікае з яго шырокага гісторыка-культурнага фона, які ўключае беларускія і сусветныя рэаліі розных гістарычных часоў. Культурным фактам з'яўляецца падкрэсленне Скарынам свайго аўтарства, што аказала непасрэдна ўплыў на мастацкае выкарыстанне яго імя наступнікамі. Прыклад такога ўжывання дае сам Скарына, паколькі даследчыкі адзначаюць мастацкасць Скарынавага выкладу. Так, у энцыклапедычным даведніку “Мысліцелі і асветнікі Беларусі. X–XIX стагоддзі”, дзе ўсходнеславянскаму першадрукару прысвечаны грунтоўны артыкул аўтарскага калектыву, сцвярджаецца: “На пераклад Бібліі паўплывала духоўная атмасфера эпохі Адраджэння, своеасаблівы артыстызм і погляд на культуру з эстэтычнага боку”². А. Ф. Коршунаў адзначае: “У літаратурнай творчасці Скарыны раскрыліся не толькі яго рознабаковыя веды, але і яркі талент пісьменніка-публіцыста, выдатнага мастака слова”³. Вучоныя звяртаюць увагу на стыль выкладу. Напрыклад, В. Чамярыцкі падкрэслівае: “Скарынаў пераклад — не проста літаратурна дасканалы, ён класічны. Стыль яго просты і выразны і адначасна ўмерана ўзнёслы, выклад — натуральны і свабодны, але без адвольнасцей і шматслоўнасці. Яшчэ больш дзелавыя і лаканічныя, змястоўныя і важкія прадмовы першадрукара. У цэлым жа кніга Скарыны — гэта класічна завершаны твор мастацтва, у якім гарманічна, у арганічным адзінстве спалучаны ўсе элементы”⁴. У гэтай гармоніі закладзены асновы мастацкага функцыянавання антрапоніма **Францыск/Францішак Скарына**, а таксама і урбоніма **Прага**, паколькі вытворны ад яго адносны прыметнік ужываецца ў Скарынавых кнігах пры абазначэнні месца іх выдання: (*Старое*) *Место Празское*.

² Конан У. М., Падокшын С. А., Юхо І. А. Скарына (Скарыніч) Францыск // Мысліцелі і асветнікі Беларусі. Мн., 1995. С. 130.

³ Коршунаў А. Ф. Творчая спадчына Францыска Скарыны // Скарына Ф. Творы. Мн., 1990. С. 11.

⁴ Чамярыцкі В. А. “...Народу свайму ўслугуючы” // Полымя. 1987. № 8. С. 201.

Стыль падачы свайго аўтарства Францыскам Скарынам (як выключную культурную з’яву, не характэрную для іншых яго землякоў-творцаў) адзначае І. Дварчанін. Сваё імя і прозвішча першадрукар дапаўняе заслужанымі навуковымі тытуламі (*докторъ; в лекарскихъ наукахъ докторъ, въ лекарстве и въ наукахъ докторъ*), узнёсла-змястоўнымі перыфразамі (*ученый муж, избранный муж*). ”Усюды Скарына выступае як моцны аўтарытэт, які шмат ведае, а таму і робіць”⁵. На прыкладзе прадмовы да кнігі Іоў У. Конан заўважае: “Скарына аб’яўляе сваё аўтарства, сваю кампетэнтнасць, мэту як пісьменніка, выдаўца, асветніка”⁶.

У выбары Ф. Скарынам для сваёй выдавецкай дзейнасці Прагі навукоўцы бачаць аб’ектыўную заканамернасць. У іх аргументах пераважаюць культуралагічныя фактары — багаты вопыт перакладаў Свяшчэннага Пісання; геаграфічная блізкасць да іншых цэнтраў еўрапейскага кнігадрукавання, пашырэнне і развіццё сувязей паміж тагачаснымі Чэхіяй і Беларуссю. Пры гэтым найважнейшым лічаць тое, што Прага была агульнапрызнаным цэнтрам гусіцкіх ідэй і верацярпімасці, мела багатыя традыцыі кнігадрукавання. Мастацкая інтэрпрэтацыя спыняе ўвагу на апошнім тлумачэнні. Менавіта яго выбірае А. Лойка ў рамане-эсе “Францыск Скарына, або Сонца Маладзёковае”, перадаючы думкі першадрукара “...*Чым Прага для яго ёсць, ужо цяпер ён ясна разумее: адзіны горад, што даў згоду, пайшоў на дамоўленасць з ім, стаў месцам здзяйснення яго мары*”. А. Ясінскі падкрэслівае, што пры выбары Скарынам менавіта Прагі “ўпэўненасць у спакоі і бяспецы мела далёка не апошнія значэнне”⁷. Яшчэ адну істотную акалічнасць, узгадваючы друкарскія традыцыі Венецыі, заўважае А. С. Мильнікаў: “Скарыну магла прыцягнуць культурная блізкасць Чэхіі, магчымасць у Празе мець тое асяроддзе, якое, натуральна, адсутнічала ў неславянскай Італіі і якое яму спрыяла плённа займацца перакладчыцкай і выдавецкай працай”⁸. Бясспрэчна, гэтым тлумачыцца асаблівасць Скарынавага стылю азначна акрэсліваць месца свайго плённага кнігадрукавання.

Моўнымі сродкамі ўвасаблення такой інфармацыі абраны складаныя назвы з традыцыйнымі для еўрапейскага красамоўства азначэннямі: *Во славномъ Великомъ Месте Празскомъ; у славномъ Старомъ месте Празскомъ* ды інш. Такое шматслоўнае, узнёслае найменне ў сучасных беларускіх мастацкіх тэкстах выкарыстоўваецца досыць абмежавана, у змененым выглядзе — з іншым лінейным размяшчэннем кампанентаў, са скарачэннем іх

⁵ Дварчанін І. “Послужити посполитому люду...” // Слаўны сын Беларусі / Уклад. С. С. Панізнік. Мн., 1994. С. 208.

⁶ Конан У. М. Свет Францішка Скарыны // Полюмя. 1990. № 8. С. 187.

⁷ Ясінскі А. З культурнае гісторыі Чэхіі пачатку XVI-га стагоддзя // Чатырохсотлецце беларускага друку. Мн., 1926. С. 41.

⁸ Мильнікаў А. С. Ф. Скарына і чэшскае кнігадрукаванне // 450 год беларускага кнігадрукавання. Мн., 1969. С. 188.

колькасці: *Не аб пажарах думае сёння ў Старым Празжскім Месеце Францыск Скарына; Няхай самога Францішка там сёння няма, ды яму здаецца, што ён — там, што сёння ён лучыць мінулае і сённяшняе, аддаленае і блізкае — лучыць ужо тут, на Старым Празжскім Месеце, у адзіным сябе...* (А. Лойка. Францыск Скарына, або Сонца Маладзіковае). Выкарыстоўваецца цытата: *А пакуль што Францыск ідзе знаёмымі вулачкамі “вялікага і старога горада”, як ён з замілаваннем называў у сваіх прадмовах Празгу, што колісь дала прытулак яму і яго вялікай справе* (А. Клышка. Францыск Скарына, альбо Як прыйшла да нас кніга); *У вясёлай “добрай, старой Празе” завялася рэлігійная падазронасць* (У. Караткевіч. Вера ў сілу дабрны, або Сын Беларусі, сын Празі).

У мастацкіх тэкстах ўжываюцца мадэляваныя маналогі Скарыны, яго дыялагічныя выказванні, у складзе якіх традыцыйныя азначэнні развіваюць урбонім *Прага: Майстроў-памочнікаў развееў вецер // Саўдзельнікам маім усё цяжэй // Пасля славутай Празі датрымаць // Са мной хаўрус друкарскі...* (М. Арочка. Судны дзень Скарыны). У гэтым прыкладзе азначанае спалучэнне *славутая Прага*, адзначанае, як і ў Скарыны, павагай і ўзнёсласцю, кантрастуе з пачуццём безвыходнасці і адзіноты ўсяго выказвання, узмацняючы яго эмацыянальнае ўздзеянне.

А. Лойка ў цытаваным вышэй рамане-эсэ прыводзіць арыгінальную інтэрпрэтацыю азначэння *слаўны* (горад), устаўляючы семантычныя сувязі паміж прыметнікамі-азначэннямі *прыгожы — слаўны — вялікі — вечны*, уключае іх у плынь думкі Францыска Скарыны, тоеснай аўтарскаму меркаванню, выбіраючы для гэтага форму няўласна-простай мовы. Пры гэтым дакладна названа месца прысутнасці галоўнага героя — у *Празе, друкарні шматпаважанага Паўла Севярына*. Такі сінтэз мастацкасці і дакладнасці, багацце сінтаксічных сродкаў выражэння логікі мыслення і максімальная канкрэтызацыя высноў паўтарае заканамернасці Скарынавага мыслення, Скарынавага стылю.

Стылістычнай асаблівасцю ўяўляецца і частотнасць формаў урбоніма *Прага*, якія ўказваюць на прасторавыя адносіны — месца, дзе адбываюцца падзеі, на якое ці ад якога накіравана дзеянне і г. д. Прычым гэты онім, як правіла, ужываецца без азначэнняў ды іншых сродкаў стылістычнай выразнасці, выконваючы ролю канкрэтызатара паведамлення: *І самае галоўнае ў тым, што не толькі бучнем у друкарскай справе, а паслом ад Максіма Грэка прыйшоў да мяне ў Празгу Пётра Мсціславец* (А. Петрашкевіч. Напісанае застаецца); *Гэткі сон даглядзець не далі. Каб не званок, то я ў Празе даўно быў бы. У ся-рд-не-вя-ко-вай Празе! З Францыскам Скарынам!* (А. Якімовіч. Свята Францыска Скарыны); *...І торба кніг маіх святых, якія // Мне трэба ўратаваць ад пошасці, ад мору, // Што ў Празе люта косіць гараджанаў, // А больш за ўсё — ад служак Фердынанда...* (М. Танк. У Татрах);

Бо з **Прагі** тут нейкі Скарына // Кнігі злаўчыўся ваціць на радзіму, // Якую чамусьці пакінуў (Я. Сіпакоў. Кантрабанда).

Пашырэнне гісторыка-культурнага плана адбываецца за кошт уключэння ў сказ (на аснове супастаўляльных ці проціпастаўляльных адносін) урбоніма *Прага* і (адпаведна звязаным з біяграфіяй Скарыны беларускім рэалія) урбонімаў *Полацк* ці *Вільня*: *Малы Францішак ведаў, што маці яго называлася Маргарытай, што на свет божы ён прыйшоў у Вільні, што сюды, у Прагу, ён з бацькам і Сімяонкам прыехаў з Вільні* (А. Лойка. Скарына на Градчанах); *Хатнімі, прывезенымі з Полацка ў Прагу, аказваюцца і рушнік з народным арнамантам, на які аўтар “прымацаваў” свой герб, і вярэнька з накрывкай* (С. Панізнік. На цеціве рэха). У такім ужыванні сувязь гарадоў абагульняецца да сувязі народных культур.

Па-мастацку арыгінальна і ярка пра гэту сувязь/сузалежнасць сказаў У. Караткевіч у сваім эсе “Вера ў сілу дабрны, або Сын Беларусі, сын Прагі”, утварыўшы з гіпа-гіперанімічнымі онімамі *Беларусь* і *Прага* ёмістую мета-німічную перыфразу, якую вынес ў назву. Ёю выразна падкрэсліваецца прыналежнасць Скарыны двюм культурам. У большай меры ўсё ж беларускай: у тэксце эсе гэтая перыфраза дапаўняецца лагічнымі азначэннямі, якія канкрэтызуюць “роднасныя адносіны” — *родны сын Беларусі і прыёмны сын Прагі*.

Канцэнтруюць гісторыка-культурную інфармацыю групы урбонімаў, якімі кадзіруюцца пэўныя этапы жыцця Ф. Скарыны за межамі Беларусі — вучоба, атрыманне навуковага тытула, пачатак кнігавыдавецкай дзейнасці, што разлічана на чытацкую дасведчанасць. Пры яе адсутнасці пералічаныя урбонімы толькі акрэсліваюць прастору Скарынавых падарожжаў, аднак хаваюць неразгаданай вобразную інтэрпрэтацыю гісторыка-культурных фактаў і асобы Скарыны: *У Кракаве, Падуі, Празе, Мілане // Ніхто мяне і словам благім не памяне. // Я сеяў у сэрцах людзей наспалітых, // У душах знявераных і знябытых* (В. Вітка. Беларуская калыханка). Асобна ці ў спалучэнні з такімі урбонімамі найменне *Прага* ўжываецца як сімвал аддаленасці Скарыны ад Беларусі, яго смутку па радзіме, што можа стылістычна падкрэслівацца эмацыянальным проціпастаўленнем гэтых урбонімаў онімам беларускіх рэалій: *Мне віначэрпіі Падуі, Кракава, Прагі // З сонечным сокам кубкі падносилі залатыя // Ды не маглі наталіць яны смагі // Так, як звычайны карэц, калі чэрпну маёй Палаты я* (Г. Бураўкін. Скарына).

Прадуктыўным спосабам асваення мастацкім мысленнем урбоніма *Прага* застаецца яго развіццё азначэннямі-эпітэтамі. Культурна-інфармацыйную функцыю выконваюць у мастацкіх і мастацка-публіцыстычных тэкстах лагічныя азначэнні *чэшская, гусіцкая, каталіцкая, вольная, далёкая*. Яны скіроўваюць на канкрэтныя, стылістычна і зместава значныя адзнакі аб’екта, абстрагуючыся ад усяго багацця вобразных зместаў. Імі падкрэсліваецца

ца дзяржаўная прыналежнасць горада, асноўная рэлігія яго жыхароў, распаўсюджаны ў ім грамадскі рух, грамадская атмасфера, аддаленасць: *На славянскіх землях тады было толькі два універсітэты — у чэшскай Праге і ў польскім Кракаве* (А. Клышка. Францыск Скарына...); *І ці стане чытаць ім, Скарынам, надрукаваную ў каталіцкай Празе кнігу праваслаўны князь Канстанцін Астрожскі?* (А. Лойка. Францыск Скарына...).

Большую вобразна-стылістычную значнасць надаюць урбоніму *Прага* нетрадыцыйныя вобразныя эпітэты, у іх пераважае індывідуальна-аўтарскі падыход да адлюстравання культурна-гістарычных падзей, праз якія акрэсліваецца вобраз Скарыны. Прыгажосць і велічнасць упадабанага першадрукаром горада перадае эпітэт раскошны: *Вякі пазнаю навобмацак: Прага раскошная ўчора збірала гатоўна ў дарогу далёкую дзіўнага госьця полацкага* (С. Панізнік. Пад Млечным Шляхам). На гасціннасць да чужынцаў паказвае эпітэт *прыязны*: *У Празе прыязнай не знаю // Адзіноты невясёлай, // А сэрца неспокойна ўсё ж бывае, // Б'еца ад нязнанай мукі* (С. Шушкевіч. Скарына ў Празе). Адзінкавым у нашым аналізе ўяўляецца прыклад адмоўнай ацэначнасці гэтага урбоніма, выказанай вуснамі ідэйных праціўнікаў Скарыны. У паэме “Самота паломніцтва” Р. Барадулін ужывае вельмі эфектныя эпітэты — *скамянелая* (Прага), у якім кантэксце рэалізуе і ўзаемаўзамяненне некалькі аказіявальных значэнняў: ‘пабудаваны з каменя’, ‘непадступны’, ‘непрабівальны’, ‘стрыманы ў эмоцыях’, ‘велічны, поўны самапавагі’: *А тут гусіцікі ерэтык // Надрукаваць святыя кнігі // Пасмеў // Уперад ад Масквы // У Вільні, ў скамянелай Празе*.

Мае распаўсюджанне ў Беларусі і традыцыйнае ў Чэхіі спалучэнне *Злата Прага* ці фанетычна асвоенае *Залатая Прага*. Абодва варыянты ўжывае ў сваім рамане-эсэ А. Лойка. У аповесці для дзяцей “Скарына на Градчанах” ён стварае на аснове гэтага спалучэння вобразны паралелізм *золата* (даброты гасціннай, але няроднай Прагі) — *дыямент* (духоўнае багацце Радзімы). Такое вобразнае пераасэнсаванне ўключана ва ўнутраны маналог Скарыны, звернуты да дзяцей, і карэлюе з выказаным у сваіх выданнях рэальным Скарынам узвышанага, арганічнага чалавеку замілавання да Бацькаўшчыны: *Сэрца маё баліць; мучыцца душа мая: прывёз я вас сюды ў Залатую Прагу, даўшы вам золата Прагі і забраўшы дыяменты радзімы, зямлю мілую, родную мову*. У. Караткевіч ва ўзгаданым ужо эсэ падае традыцыйны выраз у форме цытацыі, суадносячы свае меркаванні з магчымымі меркаваннямі Скарыны, злучаючы гістарычны і сучасны планы адным культурным стрыжнем: *Але Прага, несумненна, цудоўнейшая з гарадоў, у якіх яму даводзілася жыць. Не такая, як зараз, але, несумненна, ужо “Залатая Прага”*.

У стылістычных мэтах беларускія пісьменнікі выкарыстоўваюць аманімічныя і паранімічныя адносіны урбоніма з апелятывамі. Напрыклад,

С. Панізінік узнаўляе забытае слова *прага* і праз тлумачэнне яго значэння пераходзіць у культурнае вымярэнне гістарычных судачыненняў Скарыны і Прагі: *Але ж так званы культурны пласт ствараўся нашымі папярэднікамі не толькі на ўласным котлішчы, але і за прагай. Словам “прага” называлі даўнія славяне агароджаную жэрдкамі ўскраіну населішча. І ўспомніўся горад з той жа назвай — Прага чэшская (бо існуе яшчэ і Прага ля Варшавы). Менавіта там здабываў слаўнаведомы палачанін першыя крупінкі ў мацярык нашай культуры* (С. Панізінік. На цеціве часу). Па-мастацку ўвасобленыя эўрыстычныя звесткі больш характэрныя для праяўленага тэксту. У паэтычных тэкстах абыгрываецца сэнсавая і рыфма-рытмічная асаблівасць літаратурных амонімаў і паронімаў. Стылістычны эффект ствараецца супастаўленнем урбоніма з узуальнымі апелятывамі, значэнне якіх здольнае дынамічна перадаць патэнцыяльна вобразную характарыстыку: *прага* ‘моцнае жаданне’, ‘імкненне’; *прагна* ‘з моцным жаданнем’, ‘з нецярплівым чаканнем’: *Хіліла да кнігі — прага*, // *Перад народам павіннасць*. // *З табою віталася Прага*, // *Чырванабровая Вільня* (К. Жук. Францішку Скарыне); *Успомні час той, залатая Прага*, // *калі ў аздобе срэбраных бяроз* // *глядзела на цябе любоўна, прагна* // *Скарынава радзіма — Беларусь* (М. Федзюковіч. Сповідзь); *Дарогаю Петраркі палачанін* // *У Прагу з прагай рупнасці прыйшоў*, // *Каб іх імёны потым спалучалі*, // *Нібы на храмах постаці крыжсоў* (Р. Барадулін. Скарынавы сляды). Фармальнае падабенства оніма і апелятыва выклікае перанясенне і ўзаемадзеянне іх значэнняў, чым узбагачаецца вобразны змест, падкрэсліваецца факт актыўнага супрацоўніцтва, узаемаразумення чалавека і горада, беларускай і чэшскай культур, іх спрыянне Скарыне ў яго самаадданай натхняльнай працы.

Ва ўжыванні урбоніма *Прага* беларускія пісьменнікі рэалізуюць не толькі яго сэнсавыя, але і фона-гукавыя асаблівасці (што адзначаецца, аднак, не часта). Напрыклад, у паэме У. Скарынікіна “Астральны знак Скарыны” перадаецца гукавы эффект грамавых раскатаў, пра якія паведамляецца ў вершаваным лінейным радку: *Пасвітвае вецер, нібы акарына*, // *Грукоча над Прагай раскацісты гром*. // *У цеснай каморы Францішак Скарына* // *Штось піша і піша гусіным пяром*.

Урбонім *Прага* набывае вобразнае развіццё ў вытворным прыметніку *пражскі*, поліфункцыянальным у семантычным і прагматычным плане. Гэты прыметнік указвае на гістарычную асобу — папличніка Яна Гуса, вучонага-рэфарматара Ераніма Пражскага, чьё імя ў беларускім мастацкім тэксце ўжываецца як сімвал грамадскага развіцця Прагі і Еўропы. Факт яго прапаведніцтва на Беларусі гусіцкіх ідэй выкарыстоўваецца для падкрэслівання агульнасці духоўнага жыцця і культурна-гістарычнай прасторы еўрапейскіх народаў. Прыметнік *пражскі* стварае канкрэтна-гістарычны план вобразнага адлюстравання Прагі, што выяўляецца ў яго мінімальным кан-

тэксце, спалучэнні з найменнямі гарадскіх рэалій: *пражская готыка, пражская мяшчане, пражскія званы, пражскі магiстрат, пражскі друкар* і інш. Аналагічную мастацкую функцыю выконвае этнонім *пражане*.

Ужыванне урбоніма *Прага* ў тэкстах беларускай мастацкай Скарыніяны актывізуецца ў 60-я гады ХХ ст., калі “навуковая і творчая грамадскасць нашай рэспублікі па-сур’ёзнаму пачала асэнсоўваць вобраз Скарыны як Першадрукара”⁹ (дададзім: усходнеславянскіх земляў). У стылявых адносінах такія мастацкія тэксты вызначаюцца рэалістычным, гістарычна-акрэсленым і/ці рамантычна-ўзнёслым адлюстраваннем асобы славутага беларуса, яго часу і культурнабюграфічных рэалій. Аднак у мастацкім уяўленні вельмі важным паўстае факт вяртання Скарыны ў канцы свайго жыцця ў Прагу (дзе, лічаць, ён і памёр). У гэтым выпадку мастацкі тэкст і яго лексічныя сродкі вызначаюцца трагічнай напоўненасцю. Гэта заўважаюць самі пісьменнікі. Напрыклад, М. Арочка, прадстаўляючы чытачам сваю драматычную паэму “Судны дзень Скарыны”, падкрэслівае: “Постаць Скарыны ўяўляецца мне велічна-трагічнай. Сродкамі драматычнай паэмы мне хочацца разгадаць і асэнсаваць не проста драматычныя моманты яго жыцця, яго тытанічнай працы, але і судны дзень яго, судны час”¹⁰. Тады ва урбоніме *Прага* мастацкі кантэкст канцэнтруе ўвагу на такіх адзнаках яго прагматычнага зместу, як вялікая адлегласць ад Радзімы, адсутнасць у Скарыны магчымасцей працягваць сваю выдавецкую дзейнасць, інтрыгі супраць яго з боку падданых Фердынанда I.

Развіццё беларускай мастацкай Скарыніяны, літаратурна-вобразная інтэрпрэтацыя урбоніма *Прага* як значнага тэкставага складніка адбываецца ў напрамку інтэлектуалізацыі, філасофскага заглыблення ў скарынаўскую эпоху, духоўнае жыццё і праблемы сучаснасці, што ўзмацняе культурна-гістарычную адзначанасць онімаў *Скарына* і *Прага*. Можна з упэўненасцю сцвярджаць, што сярод 3 тысяч онімаў і вытворных ад іх лексічных сродкаў, ужытых у сваіх выданнях Скарынам¹¹, менавіта яго ўласнае імя, а таксама урбонімы *Прага* (узноўлены першадрукаром у складзе вытворнага прыметніка) і, безумоўна, *Полацк* вызначаюцца найбольшымі вобразна-стылістычнымі патэнцыямі ў беларускіх мастацкіх тэкстах, бо ўвасабляюць заповітны шлях беларускай культуры, злучаюць час і народы.

⁹ Падарожная кніжка Скарыны / Уклад. С. Панізнік, В. Дышыневіч. Мн., 1990. С. 45.

¹⁰ Арочка М. Судны дзень Скарыны: Фрэскі драматычнай паэмы // Польша. 1988. № 11. С. 51.

¹¹ Булыка А. М., Жураўскі А. І., Свяжынскі У. М. Мова выданняў Францыска Скарыны. Мн., 1990. С. 205; Слоўнік мовы Скарыны. Т. 3. Анамастыка і тапаніміка / Склад. У. В. Анічэнка. Мн., 1994. С. 248.

ЗАХАВАННЕ СКАРЫНАЎСКАЙ СПАДЧЫНЫ Ў БЕЛАРУСІ

нігі, як і людзі, маюць свой лёс. А лёс не быў міласэрным да беларускай кнігі, ён быў цяжкім і няўдзячным. На працягу стагоддзяў яна панесла непапраўныя страты. Беларускія рукапісы і старадрукі гінулі ў час стыхійных бедстваў, знішчаліся людзьмі, вывозіліся за мяжу краіны. Сёння немагчыма падлічыць, колькі з іх знішчана і колькі невядома нікому, колькі вядома толькі па загаловах. А тое, што захавалася, раскідана па кнігасховішчах краіны і свету. У выніку ў беларускіх бібліятэках, архівах, музеях захоўваецца менш за палавіну нацыянальнага рэпертуару друкаваных выданняў XVI–XVIII стст. Беларусь, якая дала свету Францыска Скарыну, не мае нават поўнай калекцыі выданняў свайго першадрукара.

Кнігі Францыска Скарыны сталі вядомымі ў розных краінах Заходняй і Цэнтральнай Еўропы ўжо ў першым дзесяцігоддзі яго дзейнасці. Рознымі шляхамі трапілі яны ў шматлікія зборы Італіі, Германіі, Польшчы, Украіны, Расіі. Шырокае распаўсюджанне кнігі Скарыны атрымалі і сярод суайчыннікаў. У бібліяграфічным паказальніку Г. Галенчанкі “Открытие Скорины”¹ сабраны звесткі аб знаходжанні яго выданняў у XVI–XX стст. у прыватных зборах членаў віленскага магістрата, духоўных асоб, у буйных царкоўных і манастырскіх бібліятэках (напр., Супрасльскага манастыра), брэсцкіх мяшчан Гурына Федаровіча і Г. Фасеві, у прыватных зборах буйнейшых бібліяфілаў, у тым ліку мінскага археолага-аматара Г. Х. Татура, у Беларускім музеі І. Луцкевіча.

Сёння ў Беларусі калекцыя скарынаўскіх першадрукаў — выпускаў Пражскай бібліі ў пераплётах — захоўваецца ў аддзеле рукапісаў, рэдкай кнігі і старадрукаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі. Калекцыя складаецца з наступных выданняў: кніга Іоў; кніга Ісус Сірахаў (2 паасоб.); Эклезіяст; Песня песняў; Прамудрасць Божая; кнігі Царстваў (кн. 1–4). Акрамя іх у бібліятэцы таксама захоўваецца старанна выкананая ў канцы XIX – пачатку XX ст. рукапісная копія кнігі Прарок Данііл, якая калісьці нават улічвалася ў бібліяграфіі як арыгінал.

Скарынаўскія выданні разам з некаторымі іншымі старадрукамі і рукапісамі былі набыты Дзяржаўнай бібліятэкай БССР у 1925 г. у сувязі з юбілеем беларускага кнігадрукавання (1525–1925) у амаль што невядомага лёнінградскага бібліяфіла В. Камарніцкага, — менавіта такія звесткі былі

¹ Голенченко Г. Открытие Скорины: Библиогр. указ. книговед. и библиогр. описаний изд. Ф. Скорины, его книг, представленных в собраниях XVI–XX вв., обзоров Скоринианы. Минск, 1989. С. 122–123.

пададзены ў невяліччай інфармацыі ў газеце “Савецкая Беларусь” за 1925 г.² У некаторых крыніцах памылкова паведамлялася, што яны былі перададзены ў ДБ БССР з Дзяржаўнай публічнай бібліятэкі імя М. Я. Салтыкова-Шчадрына.

У часы Вялікай Айчыннай вайны калекцыя разам з іншымі фондамі ДБ была вывезена ў Германію, але, на шчасце, у 1945 г. вернута ў Мінск. Мяркуючы па інвентарнай кнізе беларускага аддзела (адной з нешматлікіх, што захаваліся з усёй даваеннай уліковай дакументацыі), удалося вярнуць усе паасобнікі скарынаўскіх выданняў, што захоўваліся ў бібліятэцы да акупацыі. Па ўспамінах супрацоўнікаў бібліятэкі, якія займаліся разборам эшалона кніг, вярнутых на Радзіму, іх знаходка была сапраўдным шчасцем.

Адразу пасля вайны, шчыра імкнучыся зрабіць як лепей і выратаваць кнігі Скарыны, была зроблена спроба рэстаўрацыі двух паасобнікаў — Эклезіяста і Прамудрасці Божай — спроба, на жаль, няўдалая, што прывяло да неабходнасці паўторнай, ужо навуковай рэстаўрацыі на сучасным узроўні ў 1990 г.

Зараз уся калекцыя знаходзіцца ў добрым фізічным стане, у адпаведных умовах захавання і аховы. Паводле Закона Рэспублікі Беларусь “Аб ахове культурна-гістарычнай спадчыны” (1992) усе выданні Скарыны разам з іншымі беларускімі старадрукамі і рукапісамі XVI ст., што захоўваюцца ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі, у 1995 г. пастаўлены на дзяржаўны ўлік і ўнесены ў Дзяржаўны спіс гісторыка-культурных каштоўнасцей.

Лепшаму захаванню спрыяе дакладны бібліяграфічны ўлік і падрабязнае апісанне ўсіх захаваўшыхся паасобнікаў, што мае асаблівае значэнне ў дачыненні да скарынаўскай спадчыны. Бібліяграфічны ўлік “замацоўвае” іх за ўстановамі-фондатрымальнікамі. Вывучэнне і апісанне асаблівасцей кожнага паасобніка дае магчымасць прасачыць шляхі і межы распаўсюджвання скарынаўскіх выданняў, лёсы асобных кніг і кнігазбораў, узаемаадносін і ўзаемадзеяння кнігі і грамадства, уплыў выданняў Скарыны на працу яго паслядоўнікаў, склад чытацкага асяроддзя і г. д.

Паасобнікі выданняў беларускага першадрукара, што захаваліся, зафіксаваны ў шматлікіх бібліяграфічных паказальніках — каталогах асобных калекцый, зводных каталогах, у нацыянальнай рэтраспектыўнай бібліяграфіі — зводным каталогу “Кніга Беларусі”³, дзе ў першай частцы ўлічаны кірылічныя старадрукі. Найбольш поўным і дакладным кнігазнаўчым апісаннем амаль усіх захаваўшыхся скарынаўскіх кніг з’яўляецца зводны каталог “Выданні Ф. Скарыны”, які быў падрыхтаваны Я. Неміроўскім⁴.

² Савец. Беларусь. 1925. 30 кастр.

³ Кніга Беларусі: 1517–1917: Зводны каталог / Склад. Г. Галенчанка і інш. Мн., 1986.

⁴ Францыск Скарына: 36. дакументаў і матэрыялаў. Мн., 1988. С. 205–310.

У гэтых паказальніках адлюстравана і беларуская калекцыя, якая ўпершыню была даследавана, апісана і апублікавана Г. Галенчанкам у 1975 г. у адным з кнігазнаўчых зборнікаў ЦНБ АН Беларусі⁵.

Правілы захавання унікамаў такога класу, як скарынаўскія, прыводзяць да таго, што сёння ўбачыць арыгіналы выданняў першадрукара маюць магчымасць толькі супрацоўнікі аддзела, часам — экскурсіі ды наведвальнікі тых рэдкіх выстаў, дзе экспануюцца каштоўнасці з фонда Нацыянальнай бібліятэкі. Чытачам для карыстання яны не выдаюцца, акрамя выключных выпадкаў. Але ў наш час выкарыстанне сучасных тэхналогій дае магчымасць спалучыць два, здаецца, узаемавыключных прынцыпы — захаванне арыгіналаў і доступ да іх. Першы і самы просты шлях — капіраванне, мікрафільмаванне. Нашы буйнейшыя бібліятэкі даўно ўжо маюць у сваіх фондах мікрафільмы амаль усіх выданняў Скарыны. Але гэтая форма, асабліва калі мець на ўвазе якасць нашых мікрафільмаў, усё ж такі абмяжоўвае магчымасці карыстальнікаў і іх кола. Больш цывілізаваным здаецца другі напрамак — факсімільнае ўзнаўленне арыгіналаў. Да 500-гадовага юбілею Ф. Скарыны аргкамітэтам было прынята рашэнне аб факсімільным выданні ўсіх скарынаўскіх кніг. Але да гэтага часу выдавецтвам БелСЭ ў 1990–1991 гг. выдадзена толькі трохтомнае факсімільнае Пражскай бібліі (на жаль, без усялякіх каментарыяў). Недзе ў выдавецтвах затрымалася ўзнаўленне “Малой падарожнай кніжкі”.

Аднак тэхналогіі падрыхтоўкі факсімільных выданняў, стварэння — у дадзеным выпадку — “ідэальнага” варыянта на падставе шматлікіх пасобнікаў не даюць магчымасці абсалютна дакладна перадаць арыгінал; яны ў большай ступені выконваюць адукацыйную і асветніцкую ролю, але не заўсёды падыходзяць для даследчыкаў.

Неабходны ўзровень узнаўлення выданняў даюць сучасныя камп’ютэрныя тэхналогіі. НББ разам з адной з мінскіх фірм вядзе зараз распрацоўку праграмы па пераносу на CD-Rom’ы дакументальных помнікаў з фондаў бібліятэкі, у першую чаргу — старажытных рукапісаў і старадрукаў. Праца будзе весціся па двух напрамках: стварэнне страхавога фонду і фонду карыстання на CD і, паралельна, стварэнне мультымедыяных дыскаў па найбольш цікавых і значных арыгіналах. Падпісаны дагавор з адным з універсітэтаў Францыі, згодна з якім малады спецыяліст з бібліятэкі праходзіць ў ім стажыроўку, распрацоўваючы праграму для пераносу на CD выданняў Скарыны.

Захаванне спадчыны Скарыны — гэта захаванне і распаўсюджванне яго ідэй і традыцый, захаванне спадчыны яго паслядоўнікаў, помнікаў беларускага пісьменства.

⁵ Голенченко Г. Я. Книги Скорины в Государственной библиотеке БССР им. В. И. Ленина // Книга, библиотечное дело и библиография в Белоруссии. Минск, 1975. С. 82–92.

Мы многае страцілі. Але ў сховішчах краіны — бібліятэках, архівах, музеях — захоўваюцца вялікія, большай часткай яшчэ не асвоеныя і нікому не вядомыя багацці. І адна з найважнейшых задач, што стаіць перад беларускай культурай, — зрабіць гэтыя багацці даступнымі, высветліць іх навуковы патэнцыял, увесці ў навуковы ўжытак.

У 1992 г. ЮНЕСКО прыступіла да рэалізацыі праекта “Памяць свету”, галоўная задача якога — выратаванне рукапісных і друкаваных збораў, якія знаходзяцца пад найбольшай пагрозай у тых ці іншых краінах, захаванне сваёй нацыянальнай памяці. А як захоўваем яе мы?

Яшчэ ў 1989 г. Нацыянальная бібліятэка Беларусі, ЦНБ АН, Камітэт па архівах распрацавалі асноўныя палажэнні Нацыянальнай праграмы па захаванню дакументальных помнікаў. На жаль, гэтая праграма так і засталася праектам. Але яе асноўныя палажэнні можна выкарыстаць як аснову для распрацоўкі асобнай праграмы “Памяць Беларусі”. Мяркуюцца, што рэалізацыя праграмы будзе весціся па наступных напрамках:

- фарміраванне фондаў рукапісных і друкаваных помнікаў, выяўленне і збіранне нацыянальнай кніжнасці, забеспячэнне паўнаты нацыянальнага друкаванага рэпертуару як культурнай спадчыны;

- захаванне і ахова;
- улік і навуковае апісанне;
- выкарыстанне (і прапаганда) дакументальных помнікаў у навуковых і асветніцкіх мэтах.

Адна з праблем фарміравання фондаў — тое, што большую частку беларускіх старадрукаў, што адсутнічаюць у Беларусі, знайсці ў арыгінале немагчыма (не кажучы ўжо пра старажытныя рукапісныя кнігі). Шлях тут толькі адзін — выкарыстанне памянёных вышэй камп’ютэрных тэхналогій. Стварэнне і тыражыраванне на CD-Rom’ах копіі найбольш каштоўных помнікаў беларускага пісьменства (асабліва тых, што адсутнічаюць у беларускіх сховішчах) будзе вырашаць і ахоўныя, і навуковыя, і адукацыйна-асветніцкія задачы.

Аўтаматызацыя дае шырокія магчымасці і ў бібліяграфічным уліку дакументальных помнікаў. У рамках аўтаматызаванай інфармацыйнай бібліятэчнай сістэмы (АІБС) вядзецца работа па фарміраванню базы звестак “Рэдкая кніга” — спачатку толькі па фондах НББ. На яе аснове плануецца стварэнне нацыянальнага банка звестак дакументальных помнікаў краіны і замежжа. Паралельна вядзецца работа па адлюстраванню фондаў кніжных помнікаў у зводных каталогах і апісаннях асобных калекцый — у аўтаматызаваным рэжыме і ў друкаванай форме.

У адрозненне ад многіх іншых краін Беларусь пакуль што не мае поўнай калекцыі рэтраспектыўнай бібліяграфіі. Стварэнне яе — наша першачарговая задача. У працяг зводнага каталога “Кніга Беларусі”, які адначас-

сова з'яўляецца і часткай нацыянальнага рэпертуару, рыхтуецца наступная яе частка — “Некірылічныя выданні XVI–XVIII стст.” Распрацавана бібліяграфічная праграма “Скарбы беларускіх сховішчаў”, якая будзе ўключачь у сябе серыю бібліяграфічных паказальнікаў — зводных каталогаў і апісанняў асобных калекцый: інкунабулаў, заходнееўрапейскіх выданняў XVI ст., кірылічных і г. д.

Адзін з магчымых напрамкаў работы па бібліяграфічнаму ўліку помнікаў кніжнай культуры — рэканструкцыя страчаных гістарычных кніжных калекцый, якія існавалі ў Беларусі: Радзівілаў, Сапегаў, Храптовічаў і інш. Ужо пачата праца некалькіх беларускіх бібліятэк па стварэнню БЗ “Radziviliana”.

Уся тая праца, што вядзецца ў Беларусі па захаванню (у шырокім сэнсе) спадчыны Скарыны, патрабуе шмат намаганняў, часу, дзяржаўнай увагі, фінансавання. А аддача будзе, магчыма, не адразу, але будзе, — вяртанне нацыянальнай памяці справа цяжкая і доўгая.

ГЕНАДЗЬ САГАНОВІЧ (Мінск)

НЕМЦЫ Ў ПОЛАЦКУ ЧАСОЎ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ

беларускім скарызнаўстве яшчэ не звярталася належная ўвага на такі істотны фактар грамадскага жыцця сярэднявечавага Полацка, як шырокая прысутнасць у ім людзей заходняй цывілізацыі — немцаў. Між тым тое, якая атмасфера публічнага жыцця магла панаваць у Полацку, калі там падростаў будучы першадрукар, што ён мог чуць і бачыць, чым ён мог уражвацца, — усё гэта ўяўляецца важным для разумення феномена велічнай постаці Скарыны, бо станаўленне асобы чалавека адбываецца ў дзяцінстве. Задаўшыся гэтым пытаннем, я звярнуўся да апублікаванага актавага матэрыялу двух апошніх дзесяцігоддзяў XV – пачатку XVI ст. — лівонскіх і полацкіх граматаў¹.

Як вядома, яшчэ ў XIII ст. Полацк зрабіўся цэнтрам сталага гандлю немцаў у Падзвінні. Тут з'явілася пастаянная факторыя Ганзы — гандлёвага саюза нямецкіх гарадоў, росквіт якой прыпаў на XIV ст., але і ўсё XV ст. яна яшчэ актыўна функцыянавала. Што ж за купцы і адкуль прыходзілі тады на шырокай Дзвіне ў шматлюдны Полацк? Увесь Ганзейскі саюз гарадоў для Полацка з канца XIII ст. прадстаўляла практычна адна Рыга. У полацкіх граматах і фігуруюць “рижане”, “рижаны”, “мешчане ризкий”. Другое азначэнне тых, хто прыходзіў з Рыгі, — “немцы”, “немчыны”. Пры гэтым словы “рижанин” і “немчина” выступаюць як зусім тоес-

¹ Полоцкие грамоты XIII–XVI вв. / Сост. А. Л. Хорошкевич. М., 1977–1980. Вып. 1–3. С. 3.

ных². Прыкладам, палачане гандлявалі “з немцом з Ганусом Тимофеевым з рижанином на попел”³.

Манапалізаваўшы увесь гандаль на Дзвіне, Рыга ператварыла нямецкую факторыю ў Полацку практычна ў сваю філію і кірвала ўсім яе жыццём. З іншага боку, Полацк таксама ўзяў увесь дзвінскі гандаль з немцамі ў свае рукі. Паводле так званай Копускай гандлёвай дамовы 1407 г. нямецкім купцам дазвалялася бесперашкодна ехаць куды патрэбна, і нават вайна не павінна шкодзіць іх інтарэсам. У Полацку яны маглі гандляваць з гасцямі з усяго Вялікага Княства Літоўскага, затое купцам з Ноўгарада, Пскова ці Масквы можна было выходзіць на немцаў толькі праз пасрэдніцтва палачан⁴.

З іншых ганзейскіх гарадоў апрача Рыгі сваіх купцоў у Полацк прысылаў бадай толькі Любек. Гэты горад адразу запратэставаў супраць Копускай дамовы, гарантаваўшай Рызе манополію на гандаль з Полацкам, і ўрэшце дамогся выхаду на беларускі рынак Падзвіння. Любецкі гандаль у Полацку фіксуюць, прынамсі, граматы 1470-х гг.⁵

Апрача Ганзы ў XV ст. на Дзвіне гандляваў і Інфлянцкі ордэн. У прыватнасці, свае тавары сюды прысылаў камандор Дзюнабурга⁶. Шлях Вільня – Полацк выкарыстоўвалі і гарады Прусіі, каб выходзіць на рынак як беларускага Падзвіння, так і Ноўгарада, Пскова ды Масквы (у абход Інфлянтаў). Прыкладам, у 1422 г. у Полацку былі зняволены госці з Данцыга і Кёнігсберга⁷. Тым не менш лепшы знаўца рыжска-полацкіх гандлёвых дачыненняў Леапольд фон Гётц не выявіў тут больш-менш значнай прысутнасці чужых, неганзейскіх купцоў. Згадваецца адно падданы дацкага караля Хрысціяна I, які ў 1475 г. праз Рыгу ў Полацк вёз фламандскае палатно, за што і быў аштрафаваны рыжскімі ўладамі, не цяплеўшымі канкурэнтаў⁸.

Ганзейская факторыя ў Полацку мела такія прывілеі, якімі не валодала ніводная іншая нямецкая калонія ў Усходняй Еўропе. Гэтым яна істотна адрознівалася і ад вядомага Нямецкага двара ў Ноўгарадзе Вялікім. Калі ў Ноўгарадзе нямецкія купцы маглі знаходзіцца толькі часова, сезонна, дык у Полацку былі як тыя, што прыезджалі на сезон, так і тыя, што жылі пас-

² Полоцкие грамоты XIII–XVI вв. № 127, 133 і далей.

³ Тамсама. С. 134.

⁴ Тамсама. С. 35, 37; Russisch-livländische Urkunden. Gesammelt von K. E. Napiersky. St. Petersburg, 1868. S. 160–164.

⁵ Hansisches Urkundenbuch. Hrsg. von Hölbaum. Bd. IX. S. 158.

⁶ Гильдебранд Г. Немецкая контора в Полоцке // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. Рига, 1879. Т. 2. С. 47.

⁷ Forstreuter K. Preußen und Rußland von den Anfängen des Deutschen Ordens bis zu Peter dem Großen. Göttingen, 1956. S. 202.

⁸ Goetz L. K. Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters. Lübeck, 1922. S. 537.

таянна ⁹. Яны жылі не карпарацыяй, адасобленай ад мясцовага люду, не кварталам тыпу гета, а разрознена, у дамах і дварах, якія здымалі ў палачан. Захавалася цікавае сведчанне аднаго немца пра такі лад жыцця — нараканне, што яны сядзяць па дварах асобна, і калі нехта памрэ, то іншы можа і не даведацца ¹⁰. Відавочна, у Полацку не магло быць і гаворкі пра карпаратыўнасць і замкнутасць нямецкай калоніі. Нераздзельнае суіснаванне палачан і чужаземцаў стварала ўмовы для актыўных і цесных кантактаў паміж дзвюма этнічнымі супольнасцямі.

Вышэйшым кіруючым органам нямецкай абшчыны ў Полацку з'яўляўся агульны сход (*gemeine Steven*), на які збіраліся ўсе наяўныя ў горадзе чужаземцы. Сход прымаў рашэнні па справах факторыі, якія мусіў ухваляць рыжскі магістрат, і выбіраў старшыню (*Haupt'a*), што кантраляваў выкананне прынятых статутаў. Полацкія немцы мусілі падпарадкоўвацца ўсім законам Ганзейскага саюзу. Выехаць з горада можна было толькі пасля адпаведнага паведамлення альтэрману. Цэнтрам публічнага жыцця чужаземцаў з'яўляўся каталіцкі храм. Хоць самы ранні з вядомых дакументаў са згадкай пабудовы касцёла ў Полацку датуецца 1406 г. ¹¹, такі храм, што з'яўляўся не толькі пабудовай культавага прызначэння, але і галоўным складам тавараў (напрыклад, немцы зносілі тавары ў полацкі касцёл у 1415 г. ¹²) ды месцам збору ўсёй грамады, мусіў быць і раней, бо ў Рызе царква для палачан існавала ўжо ў XIII ст., а Рыга і Полацк ва ўсім пільна вытрымлівалі парытэт.

Калі ў Ноўгарадзе немцы гандлявалі толькі з гараджанамі, дык у Полацку яны маглі мець справу як з палачанамі, так і з прыехаўшымі. У гэтым сэнсе нямецкая факторыя да канца XV ст. сапраўды мела тут поўную свабоду. Чужаземцы маглі самастойна ездзіць па вёсках, рыхтаваць попел у лесе і г.д. Гандлявалі немцы пераважна ў крэдыт, хоць Ганзейскі саюз і забараняў гэта. Шырока выкарыстоўваўся і бартэрны абмен, а вось аплата сустракаецца радзей. У пераліку тавараў, цікавіўшых заходніх купцоў, ці не на першым месцы быў воск, за які немцы часта плацілі серабром. Важнейшымі таварамі былі попел і смала, а таксама пушніна (собаль, куніца, тхор, вавёрка, гарнастай, лісіца і норка). Сярод таго, што вывозілася з Полацка, было і сала. Прадавалі ж немцы ў Полацку соль, сукны, прыправы, металы і гатовыя металічныя вырабы, а таксама віно, нямецкае піва і іншыя напоі. Праўдападобна, што тут, у адрозненне ад Ноўгарада, чужаземцы гандлявалі не толькі тканінамі, але і гатовым адзеннем ¹³.

⁹ Гильдебранд Г. Немецкая контора в Полоцке. С. 46.

¹⁰ Тамсама. С. 48.

¹¹ Полоцкие грамоты XIII–XVI вв. № 36.

¹² Russisch-livländische Urkunden. S. 198.

¹³ Goetz L. K. Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters. S. 516.

Цікава, што рыжскія купцы не мелі сваіх сплаўных сродкаў і арэндавалі стругі ў Полацку. Тут жа яны наймалі і абслугу (“кормнікі і теглицы”, “Schiffsleuten”), хоць тавар стараліся суправаджаць самі ¹⁴.

Наогул выглядае, што нямецкая супольнасць у Полацку адчувала сябе дастаткова свабодна. Яе прадстаўнікам дазвалялася мець сваю прыватную гаспадарку. Хоць усе пагадненні забаранялі рыжскім купцам трымаць корчмы і ў граматах на працягу ўсёй другой паловы XV ст. гучыць пагроза пакарання за гэта, немцы не пакідалі такога прыбыткавага занятку. “Котарыі купцы ваши рызскіи мешкали... не маючи з собою никакое купли... завжды корчмы сычывали”, — скардзіўся ў рыжскую раду полацкі намеснік ¹⁵. Гэта стварала гарадскім уладам нямала праблем, бо, прыкладам, “с тых жо корчом и огневый шкоды походят”, сцвярджаецца ў той жа грамаце. Апрача гандлю і карчмарства чужаземцы наймаліся тут на службу. У адным з дакументаў згадваецца рыжскі немец “Радивон Малы”, які “у Селявы служил” ¹⁶. У Полацк прыезджалі не толькі купцы, але і нямецкія майстры. Так, у сярэдзіне XV ст. палачане (і віцябляне) запрашалі з Рыгі будаўнікоў і куплялі вапну ¹⁷.

Найважнейшым пытаннем прысутнасці немцаў у Полацку ўяўляецца характар узаемадачыненняў паміж немцамі і беларускім мяшчанствам. Акты сведчаць, што хапала сварак, боек, самых розных інцыдэнтаў, якія і з’яўляліся падставай стварэння дакументаў. У гэтым тэндэнцыйнасць актавага матэрыялу, фіксаваўшага разлады. Палачане часта скардзіліся на “крывды и шкоды”, якія цярпелі ў Рызе, а немцы — на перашкоды іх дзейнасці ў Полацку. З-за частых спрэчак нямецкія купцы рэдка выпраўляліся ў дарогу разам з полацкімі ¹⁸, хоць шлях быў адзін. Сярод двухбаковых абвінавачванняў акрамя матэрыяльных страт (“крывды и шкоды”) граматы адрозніваюць “бои” і “посмех”, або “соромоту”. Прыкладам, сорамам для палачан было тое, што з прычыны дзеянняў інфлянцкага магістра іх купцы без тавараў “пеши пришл к Полоцку” ¹⁹. А ў 1510 г., пасля таго, як умовы існавання нямецкай калоніі ў Полацку радыкальна пагоршыліся, тры рыжаніна прыехалі і “делали смехи такие, чого ж бы не мели чинити” (вазілі па гордзе пад выглядам таваруздохлых свіней) ²⁰.

Трэба, аднак, зазначыць, што ў апошняй трэці XV ст. асабліва глыбокіх канфліктаў паміж Полацкам і Рыгай не было. Апошні сур’ёзны і зацяжны разлад палачан з рыжскімі немцамі завязаўся ў 1466 г. з-за таго, што

¹⁴ Гильдебранд Г. Немецкая контора в Полоцке. С. 60.

¹⁵ Полоцкие грамоты. № 198.

¹⁶ Тамсама. № 202.

¹⁷ Goetz L. K. Deutsch-Russische Handelsgeschichte des Mittelalters. S. 518.

¹⁸ Гильдебранд Г. Немецкая контора в Полоцке. С. 61.

¹⁹ Russisch-livländische Urkunden. S. 266.

²⁰ Полоцкие грамоты XIII–XVI вв. № 309.

полацкія стругі без тавараў (“парожнія”) прыйшлі з Рыгі наверх, пасля чаго і палачане затрымалі нямецкія тавары. Але ў 1478 г. “нелюбовь, и незгода, и гнев” скончыліся мірным пагадненнем, у аснову якога лёг Копускі праект, г.зн. узнавіліся папярэднія прынцыпы ўзаемадачынненняў. Палачане паабяцалі “блности рижанина в Полоцку как своего брата полочанина”, тое ж абавязаліся рабіць немцы ў Рызе ²¹.

Наогул, каб у Полацку хто гінуў, як у Ноўгарадзе Вялікім, дзе аднойчы арыштавалі ўвесь Нямецкі двор і так пабілі чужаземцаў, што адзін немец памёр ²², — такога ў наяўных матэрыялах не знаходзім. Затое сустракаем прыклады выразна пазітыўнага стаўлення палачан да немцаў. Па-першае, у граматах азначэнне “немец”, “немчина” не мае ніякага адмоўнага адцення. У адным з полацкіх пасланняў у Рыгу гаворыцца: “А што ж, милии панове, ваши немцы привезут и с собою к нам соль, ино тая вся соль полна...” ²³ Палачане немцам вераць, спачуваюць і ў часе патрэбы дапамагаюць. Так, калі ў 1483 г. Рыга, цяпеўшая голад, папрасіла ў Полацка 40 струг збожжа, палачане адказалі, што, на жаль, столькі не маюць, але “коли есмо ...имели, тогда есмо к вашей милости и без прозбы посылали” ²⁴, г.зн. такая дапамога была звычайнай справай. Потым, у 1500 г. полацкае кіраўніцтва звярнулася да Рыгі з просьбай удакладніць, ці сапраўды ў іх мораве паветра, запэўніўшы пры гэтым: “Калі мы будзем вам абавязаны і нечым вялікім, мы ахвотна дапаможам вам ва ўсе часы, усім, чым зможам” ²⁵. Надзвычай паказальныя тут і звароты палачан да Рыгі. У граматах, адрасаваных немцам, яны пісалі: “Тым почестливым и опатрным паном... нашим милым приятелем и соседом наша верная приязнь” ²⁶, “приятелем и соседом нашим...” ²⁷, “почестливым и ростропным паном... добродородным нашим милым приятелем и соседом” ²⁸.

Наогул Полацк зносіўся з Рыгай “як вольны з вольным, роўны з роўным”. Абодва бакі выяўлялі зацікаўленасць у адкрытых межах (“рубежа не чинити”), у захаванні раўнавагі і парытэту. У канфліктных сітуацыях палачане апелывалі да падпісаных раней пагадненняў — “вечных записов” часоў Вітаўта, нагадваючы, што “наш великий князь Витовт... и з вашим мештерем Кондратом измирили нас вечно” ²⁹. Вінаватых немцаў, затрымаўшы, высылалі ў Рыгу, патрабуючы “справедливость чинити” паводле права, па

²¹ Полоцкие грамоты. № 171.

²² Никитский А. Отношения новгородского владыки к немецкому купечеству по новым данным // Журнал Министерства народного просвещения. 1887. № 7. С. 8.

²³ Полоцкие грамоты XIII–XVI вв. С. 163.

²⁴ Тамсама. № 214.

²⁵ Тамсама. № 264.

²⁶ Тамсама. С. 124.

²⁷ Тамсама. С. 128.

²⁸ Тамсама. С. 134.

²⁹ Тамсама. № 202.

нямецкіх законах. Пры гэтым палачане звычайна пагрозліва папярэдзвалі, што калі ў Рызе іх мяшчанам (“нашым”) не будзе справядлівасці, “то маем конечно над вашими здесь тако ж чинити”³⁰. Пачуццё годнасці і самапавагі, уласцівае палачанам у іх дачыненнях з суседзямі, ці не найлепш адлюстравана ў вядомай грамаце полацкага намесніка Алехны Судзімонтавіча, адрасаванай рыжскай радзе: “А Полтеск теж есть, хвалечи Бога, место словутое... а не есть нижшее во чести и во всем ни Вилни, а ни Мариборка, а ни Кданьска”³¹. Надзіва сугучным гэтай ноце будзе Скарынава “из славнаго града Полоцька”.

Традыцыйныя ўзаемаадносіны мяшчан буйнейшага беларускага горада з немцамі радыкальна змяніў прывілей на магдэбургскае права, выддзены Полацку вялікім князем Аляксандрам Казіміравічам 4 кастрычніка 1498 г. Гандаль нямецкіх купцоў быў абмежаваны, па-першае, рынкам аднаго Полацка (шлях у Віцебск і Смаленск, а таксама выезд у вёскі забараняўся), па-другое, гандляваць дазвалялася толькі з палачанамі (а не з гасцямі ці іншымі прыехаўшымі), па-трэцяе, адно тройчы ў год, на двухтыднёвых ярмарках, гандляваць можна было свабодна, а ў іншыя часы — толькі па “меры”, г.зн. оптам³². Такія ўмовы не былі ўзгодненыя з Рыгай. Гэта не пагадненне, а аднабаковае рашэнне манарха, пэўна ж браўшага пад увагу даўняе імкненне палачан выцесніць немцаў з Дзвіны. Нявыгаднасць новых правілаў змусіла немцаў перамясціць гандаль з беларускім Падзвіннем у Рыгу³³. У 1509 г. Жыгімонт Стары пацвердзіў ранейшы полацкі прывілей на самакіраванне з усімі яго ўмовамі³⁴, і нямецкая факторыя, функцыянаваўшая тут даўжэй, чым у іншых гарадах Усходняй Еўропы, страціла ўсялякія асновы для існавання і стала знікаць.

Варта адзначыць, што не толькі згаданы прывілей прывёў да заняпаду нямецкай калоніі ў Полацку. Сярод іншых прычын даследчыкі называюць войны, распачатыя Маскоўскай дзяржавай супраць Вялікага Княства Літоўскага ў канцы XV ст. Ва ўмовах перманентнай агрэсіі з Усходу адпраўляць тавары ў Полацк стала рызыкаўна. Да ўсяго, змянілі сваю гандлёвую палітыку і інфлянцкія гарады, для якіх пасля закрыцця Нямецкага двара ў Ноўгарадзе (1494) існаванне полацкай факторыі стала нявыгадным, і яны перанеслі ўвесь гандаль з усходнімі славянамі на ўласныя рынкі³⁵. Але гэта ўжо іншая праблема.

³⁰ Полоцкие грамоты XIII–XVI вв. № 126.

³¹ Тамсама. С. 118.

³² Тамсама. № 226.

³³ Angermann N. Die Stellung der livländischen Städte in der hansischen Gemeinschaft // *Hansische Geschichtsblätter*. Jg.113 (1995). S. 122–123.

³⁴ Полоцкие грамоты XIII–XVI вв. № 306.

³⁵ Schroeder H.G. Der Handel auf der Düna im Mittelalter // *Hansische Geschichtsblätter*. Jg. 23 (1917), Hf.1.

Дадзеныя апублікаваных крыніц, як бачым, разбураюць гістарыяграфічны стэрэатып адвечнай варожасці паміж славянамі і немцамі (ці нават “свяшчэннай нянавісці”, як пісаў М. Грынблат). Прыкладаў глыбокага канфесійнага, а тым больш нацыянальнага антаганізму ў Полацку канца XV – пачатку XVI ст. дакументальна не фіксуецца. Наадварот, гэты горад характарызаваўся хутчэй адсутнасцю канфесійнай напружанасці і параўнальна шырокімі свабодамі для чужаземцаў, што стварала спрыяльныя ўмовы для дзелавых і побытавых кантактаў палачан з прадстаўнікамі заходняй культуры. Зусім не выключана, што з немцамі непасрэдна сутыкаўся і Францыск Скарына, бацька якога быў полацкім купцом “сярэдняй рукі” і мусіў пастаянна мець справы з рыжанами.

КАМУНІКАТ.ORG